

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN TANZİMAT SONRASI DÖNEMDE HAKKÂRİ'DE MALİ, İDARİ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPIYI TESİS ETME UĞRAŞI (1857-1863 YILLARI MUHASEBE KAYIT DEFTERİNE GÖRE)

The Attention of the Ottoman Empire to Establish the Financial, Administrative And Socio-Cultural Structure in Hakkari in the Post-Tanzimat Period (According to the Accounting Registry From 1857 to1863)

Murat ALANDAĞLI

Dr., Hakkari Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, alandagli19@hotmail.com, 0000-0001-5136-4910

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 22.11.2021
Kabul/Accepted:21.12.2021

DOI:

10.51592/kulliyyat.1027274

Anahtar Kelimeler

Hakkâri, Tanzimat,
Çölemerik, Gevar, Hakkâri
Medreseleri, Hakkâri
Vakıfları.

ÖZ

Hakkâri Türkiye'nin güneydoğu ucunda bulunan bir sınır kentidir. Oldukça köklü ve renkli bir maziye sahiptir. Coğrafi ve beşerî özellikleriyle bütünleşmiş tarihsel serüveni Osmanlı hâkimiyetine girdiği XVI. yüzyılda daha da farklılaşmıştır. Nitekim dönemin koşulları nedeniyle imparatorluk yönetimi tarafından önemsenen bir idari yapı dahilinde XIX. yüzyıla kadar devam eden inişli çıkışlı bir süreç başlamış olur. XIX. yüzyılda değişen dünya şartlarına uyum sağlama sürecinin doğal sonucu olarak hayata geçirilmeye çalışılan kimi uygulamalar, bölgede nispeten kaotik bir dönemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hakkâri tarihinin XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar devam eden sürecinin olabildiğince kısa bir özeti ancak bu şekilde yapılabilir. İnsanların hayatlarında olduğu gibi kentlerin de uzun tarihsel süreçlerinde geçirdikleri küçüklü büyüklü pek çok değişim vardır. Çoğu zaman bu değişimler döneme özgü "detay"larda saklıdır. Bu detayların tespiti sayesinde iskân mahallerine ait kesitlerin tüm canlılığıyla ortaya çıkarılması mümkün olabilir. Hâliyle modern tarihçilik giderek, uzun erimli ve genel geçer konu ya da olaylar kadar, nispeten çok daha dar mekân, özel konu ya da meselelere odaklanmaya başlamıştır. Bu bakış açısıyla çalışmada Hakkâri'nin yukarıda açıkladığımız uzun soluklu tarihinden "bir kesit alınarak" olabildiğince açık bir şekilde ortaya konulması amaçlanmıştır. Hakkâri'nin odağa alınacağı böylesi bir çalışma için imparatorluk merkez ve yerel birimlerinde önemli ölçüde değişim ve dönüşüme işaret eden Tanzimat sonrası döneme bakılması tartışma yürütmek için son derece elverişli olacaktır. Öyle ki Tanzimat devriyle ilgili tartışmaların önemli bir kısmının merkezde olan gelişmeler, modernleşme ve gayr-i müslim tebaa üzerine yoğunlaşmaktadır. Oysa daha lokal ve periferide kalan yerlere bakıldığında Osmanlı'nın iktisadi ve sosyal yaşamında gerçekleşen değişimleri farklı bir gözle görmek de mümkün olabilecektir. Bu bağlamda Hakkâri'de Tanzimat sonrası idari, mali ve sosyo-kültürel hayatın nasıl inşa edildiğini görme fırsatı elde edilecektir. Hakkâri'deki devlet erkânı ile tüzel kişiliğin oluşumu, kamusal alana dair ilk mekânların doğuşu ve arazi, nüfus ile ticarete dönük yeniliklerin tesisi gibi oldukça renkli konulara temas edilecektir.

ABSTRACT

Hakkari, which is a border city, located at the southeastern tip of Turkey. It has a very deep rooted and pretty differend, rich past. Its historical adventure, integrated with its geographical and human characteristics, came under Ottoman rule in the XVlth century, has changed even more. As a matter of fact, due to the conditions of the period, an adventure with ups and downs that continues until the century begins from XVlth to XIXth century. Some practices, which were tried to be implemented as a natural result of the process of adapting to the changing world conditions in the 19th century, led to the emergence of a relatively chaotic period in the region. The history of Hakkari, be made only in this way can a brief summary of the process that lasted XVlth century until the 19th century. There are many changes, small and large, that cities have undergone in their long historical processes, as in the lives of people. Most of the time, these changes are hidden in the "details" specific

Keywords

Hakkari, Tanzimat,
Çölemerik, Gevar, Hakkâri
Moslem School (Madrasah),
Hakkari Foundations.

to the period. Thanks to the determination of these details, it may be possible to reveal the sections of the settlements with all their vitality. As a matter of fact, modern historiography has gradually begun to focus on relatively narrow spaces, specific subjects or issues as well as long-term and general topics or events. With this point of view, it is aimed to present Hakkari as clearly as possible by taking a section from the long-term history of Hakkari that we have explained above. For such a study, which will focus on Hakkari, it would be extremely convenient to look at the post-Tanzimat period, which marked significant changes and transformations in the imperial center and local units. So much so that a significant part of the discussions about the Tanzimat period focuses on the developments, modernization and non-Muslim subjects. However, when we look at the more local and peripheral places, it will be possible to see the changes that took place in the economic and social life of the Ottoman Empire from a different perspective. In this context, it will be possible to see how administrative, financial and socio-cultural life was built in Hakkari after the Tanzimat Reform Era. Colorful subjects such as the formation of the state and legal entity in Hakkari, the birth of the first public spaces and the establishment of innovations for land, population and commerce will be touched upon.

Atıf/Citation: Alandağlı, M. (2021), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Sonrası Dönemde Hakkâri'de Mali, İdarî ve Sosyo-Kültürel Yapıyı Tesis Etme Uğraşı (1857-1863 Yılları Muhasebe Kayıt Defterine Göre)", *Külliyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 15(Aralık), 51-87.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Murat ALANDAĞLI, alandagli19@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-taşra birimleri arasındaki idari, mali, siyasî ve sosyo-kültürel meselelere dair gerçekleşen yazışmalar ve bunların muhafaza edilmesi vesilesiyle bugün dünyanın sayılı zengin arşivlerinden birine sahip durumdayız. Bu arşiv vesikalarından imparatorluğun hükümler olduğu üç farklı kıta ve bugün var olan onlarca devletin mazisine dair bilgilere erişebilmekteyiz. Arşiv malzemesi kullanılarak bir bölge, yöre, cemaat veya kişinin geçmişine dair çalışmalar yapılabilir. Metodik olarak bu tür çalışmalar ya uzun bir süreci kapsayan ve bütüncül bir bakış açısı kazanmamızı sağlayan bir nazarla yapılır ya da belli bir kesit alınarak sadece tespit edilen döneme veya yıla ait bulgular ön plana çıkarılır. Her ikisinde de tarihinin mesele edildiği olayın boyutu ve varmak istediği sonuç önemlidir. Fakat bahsedilen her iki metodun seçilmesini gerektiren nedenler vardır, olmalıdır. Örneğin neden bütüncül değil de sadece belli bir kesitin alındığı sorusunun bilimsel çerçevede bir dayanağı olmalıdır. Şayet bu makaleye konu olan Hakkâri örneğinde olduğu gibi önemli bir kırılma noktası olarak görülebilecek; bölgeyi, insanları pek çok bakımdan etkilemiş bir olay üzerinde duruluyor ise çok daha dar bir kaynak kullanımı uygun olabilir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM.) Vakıf Arşivi'nde Hakkâri özelinde yapmış olduğumuz çalışmalarda "Vakıf Arama Modülünde" bir vakıf kaydına rastlanılmıştır. 582 numaralı defterin 225/b varakasında yer alan H. 961 (M.1553-54) tarihli bu vakıf, Arapça kaleme alınmış "Emir Hasan bin Budak Bey" adınadır. Vakfiyede "Emir Hasan bin Budak Bey" in hâl-i hayatta, şuuru yerinde, vücudu sağlıklı iken üzerinde herhangi bir baskı ve zorlama olmaksızın Gevar şehrindeki Çorşin köyünün kerestesi, taşları, kuru otları gibi tüm gelirlerini "Hızır İlyas Tekke ve Zaviyesi, Cami-i Şerife" sine fukaranın ve yolcuların kullanabilmesi için vakfettiği görülmektedir. Vakfiye evladiyet üzere olup önce Emir Hasan bin Budak Bey ailesinde "Şeyh Mehmed bin Şeyh Hasan" ve ondan evlad-ı evladına olacak şekilde devam etmesi kaideye bağlanmıştır. Nihayet dua ve beddua bölümüyle vakıf malının satılamayacağı, rehin verilemeyeceği ve hibe edilemeyeceği vurgulanarak noktalanmaktadır. Kısaca bu şekilde izah edilebilecek olan vakıf, ilk bakışta bizleri heyecanlandırmıştı; çünkü hem bölgenin tarihsel derinliği ve hem de Gevar özelinde vakıf

müessesesinin belki de ilk örneklerine dair önemli bir iz yakalamış olunacaktı. Fakat “Gevar”, “Çorşin” ve “Hızır İlyas Tekke, Zaviyesi” gibi bir bakıma anahtar kelimeler dâhilinde mahallinde yapmış olduğumuz araştırmalarda maalesef yukarıdaki bilgiyi teyit edecek emareler tespit edilememiştir. İlk olarak Gevar Kazası’nın “Çorşin” diye adlandırılan bir köyü bulunmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca hem yöreye ait sözel hafıza ve hem de arşivlerdeki belge ve bilgilerde “Hızır İlyas Tekke ve Zaviyesine”nin Gevar özeline ait malumatı havi değildir. O hâlde Vakıf tahsisi, fihrist oluşturulması aşamasında sehven bir hatanın olup olmadığı sorusu akıllara gelmektedir. Nitekim Van ve Bitlis Eyaletlerine bağlı olan “Gevar” isimli bir kazanın varlığını biliyoruz (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.180). Bu durumda Bitlis veya Van üzerine kayıtlı olması gereken vakıf, sırf Gevar Kazası ibaresinden hareketle belki de Hakkâri vakfı olarak yazılmış olabilir. Veya Hakkâri’nin idari hüviyeti o dönemde Van’a bağlı Çorşin köyünü de içine alacak derecede geniş bir alanı kapsıyor olabilir. Nitekim Osmanlı Arşivi’nde yaptığımız taramalarda “Van Sancağı’nın Çorşin Köyünde” şeklinde bazı kayıtlara rastlanılmıştır (BOA. C. BLD. 15/725, T.16.01.1285, (M. 9 Mayıs 1868); BOA. A. MKT. DV.21/50, T. 04.02.1266 (M. 20 Aralık 1849). Tesadüf ettiğimiz belgelerden biri konuda şüpheye düşürmeyecek derecede açık ifadeleri barındırmaktadır. Söz konusu belge karşılaştığımız vakıf “Van Sancağı’nda Gevar Nahiyesinde Çorşin Karyesinde vaki’ Hızır İlyas Camii Şerif ve Tekkesi Vakfının...” şeklindeki tarif edilmiştir (BOA. C. EV. 467/23613, T.29.04.1270 (M. 29 Ocak 1854). O hâlde vakıf kesinlikle Van’a bağlı olmalıdır. Hakkâri ile ilgisi ise dönemin idari sınır yapısından kaynaklanmış olsa gerekti. Nitekim bir dönem Van Sancağı’nın Hakkâri Vilâyeti’ne bağlı olduğunu biliyoruz. Van, Bitlis ve Hakkâri’nin XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin değışken idari birimleri belki de bu muammanın en önemli tetikleyicisidir. Bu yaklaşım ile XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında Bitlis’e bağlı bir Çorşin köyünün (BOA. Ttd.37 (62/109), vr. 55/a) var olduğu bilgisi dahilinde şimdilik bu hususu, çok daha tafsilatlı bir çalışmayla sonradan ele almak kaydıyla noktalamakta fayda vardır.

Bu muammalı kaydın yanında Vakıflar Arşivi’nde Hakkâri ve kazalarına ait oldukça çok muhasebe defteri yer almaktadır. Bu defterler arasında özellikle aşağıda temas edileceği üzere Tanzimat sonrası döneme ait olan ve 1857 ilâ 1863 yılları arasını kapsayan “Van ve Hakkâri Sancakları Dâhilinde Bulunan Evkâf Müdürleri, Camiiler, Tekkeler ve Medrese Hademeleri Maaşlarını Gösterir Muhasebe Kayıtları” (VGM. BOA. EV.d.16257)¹ isimli defter dikkatimizi çekmiştir. Kanaatimizce bu defter, ilk olarak Tanzimat sonrası Hakkâri’nin idari ve mali yönünü ortaya koymamıza fırsat verecektir. Ayrıca bölgenin sosyo-kültürel yapısına dair de kimi verilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Defterdeki kayıtlar H. 17. B. 1273’ten (M. 13 Mart 1857) başlamakta ve H. 02. C. 1280 (M. 14 Kasım 1863) tarihinde son bulmaktadır. Toplam 13 poz ve 11 varak olan defter adından da anlaşıldığı üzere ilk olarak Van Sancağı’na ait bilgileri barındırmaktadır. Dört varaklık bu bölümü takiben Hakkâri Sancağı’na ait bilgilerin yer aldığı ikinci bölüm gelmektedir. Bu çalışma söz konusu bölümdeki bilgileri kritik ederek Hakkâri’nin yaklaşık altı yıllık tarihine ışık tutmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu havalisinde Tanzimat ve sonrası gelişmelere dair çalışmaların özellikle isyanlar ve karşı koyuşlar üzerine yoğunlaştığını mevcut literatürden anlamak mümkün. Öte yandan dinginleşen ortamda, yani sonrasında nelerin yaşandığına dair pek fazla

¹ Burada bir hususu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Ülkemizdeki arşivler gerek görev alanlarına, oluşturulma maksatlarına uygun olması ve gerekse araştırmacıların işlerini kolaylaştırmak amacıyla zaman zaman belge paylaşımına gitmişlerdir. Örneğin ele aldığımız belge aslında Osmanlı Arşivinde yer almasına rağmen Vakıflar Genel Müdürlüğü ile ilgili olduğundan paylaşılmış ve arama modülünde asıl bağlı bulunduğu arşiv fon kodu ve numarası ile yer almaktadır. Dolayısıyla belge asıl olarak Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır.

malumatımız yoktur. Oysa imparatorluk idaresinin bu bölgelerde yönetsel reform arayışları, yeni kurum ve kuralların tesisi ile bu durumun yereldeki farklılıkları gibi ortaya çıkmayı bekleyen pek çok konu vardır. Bu çalışma Hakkâri özelinde yukarıdaki yaklaşım çerçevesinde imparatorluk idaresinin bölgede atmış olduğu idari, mali, siyasî ve sosyo-ekonomik adımları ortaya koymayı hedeflemektedir. Yöreye ait maddi envanterin ortaya çıkarılması bağlamında da söz konusu bölümün orijinali ile çeviri yazısının çalışma ekinde verilmesi uygun görülmüştür.

Esas konumuzdan evvel Hakkâri'nin tarihsel geçmişine dair mümkün olduğunca kısa bir izahın yapılması elzemdir.

XIX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Hakkâri Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'da yeni fethettiği bölgelerde dönemin koşulları ve sahip olunan uygulamalar çerçevesinde yeni bir düzen kurmaya çalışmıştır. Mevcut koşulları çok iyi analiz eden imparatorluk idarecileri, yöreye has kimi uygulamaları "*pratik ve pragmatik*" nedenlerle kabul etmişlerdir (Öz, 2002:31). "*Malikâne-divânî*" (Öz, 2006, s.347) ve "*Yurtluk-Ocaklık*" uygulamaları bu manada verilebilecek iki önemli örnektir. Moğol, İlhanlı ve Anadolu Selçukluları gibi çok daha geriye giden pratiğin Osmanlı İmparatorluğu'nda "*Hükûmet Sancakları*" ve "*Yurtluk-Ocaklık*" şeklinde iki ayrı uygulamaya dönüştüğü görülmektedir (Kılıç, 1999, s.119-137).

Tımar sisteminin uygulanmadığı hükûmet sancaklarının başında beyler yer almaktaydı. Beyler, bölgelerinde tüm idari işleri tesisle görevlendirilmişlerdi. Kendilerine ait askerî birlikleri vardı. Sefer zamanı bağlı buldukları beylerbeyine katılmakla mükelleflerdi. Bu nedenle imparatorluk merkez idaresine mensup memur, bey veya kul taifesinden kimse bu yapının içerisinde yer almazdı (Ayn-ı Ali Efendi, 1979, s.35, 36). Bölgenin idari bakımdan başında bulunan bey veya reis, gerçek bir mülkiyet hakkına sahip değildi (Kılıç, 2001, s.257-74). Bu nedenle herhangi bir satış, hibe veya vakfetme eylemi gerçekleştirilememekteydi. Şayet vakfetmek isterse divan-ı hümayundan bunun için izin alması şarttı (Göyünç, 1991, s.270, 271). Diğer taraftan Yurtluk-Ocaklıklarda ise tımar yapılmakta ve gelirler arpalık ya da sancak hassı yoluyla elde edilmekteydi (Kılıç, 2007, s.317, 318). İki uygulama arasında kimi farklılıklar olsa da, esas olarak, imparatorluk idaresinin fetih sırasında yardımlarını gördüğü yerel bey veya emirlere kendi hâkimiyetlerindeki bölgeleri belirli kurallar çerçevesinde bırakma maksadı taşıdıkları söylenebilir (Akgündüz, 1992, s.475-478).

Her iki uygulamanın tarihsel ve coğrafi nedenlere bağlı arka planı vardır. İlk olarak 1631 yılında Padişah'a sunduğu eserinde Aziz Efendi'nin de ifade ettiği üzere bölge "*Kızılbaş*" hududunda olması bakımından önemli bir mevkide yer almaktaydı (Murphey, 1985, s.37). Çaldıran Savaşı (23 Ağustos 1514) sonucu oluşan yeni idari, siyasî ve dinî yapılanma Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ile İdris-i Bitlisî görüşmesini kaçınılmaz kılmıştı (Kodaman, 1986, s.13). Bu görüşme vesilesiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı sancaklarında "*ırsî olarak aşiret reislerinin ailesinin tekeline bırakılması*" şartıyla Osmanlı idaresi kurulabilmişti (Akgündüz, 1991, s.205, 206). İdris-i Bitlisî, padişahıtan aldığı ve henüz hitap kişi veya bey adı yazılı olmayan 22 berat, 7 istimâletnâme ve bir beylerbeyi beratını bu bölgelerde bağlılığına inandığı kişi ve beylere dağıtmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Diyarbakır Beylerbeyliği kurulmuş ve bu şekilde paye almış, pek çoğunun tahakkümünde onlarca aşiretin bulunduğu hükûmet beyleri buraya bağlı olacak şekilde düzen almışlardır (Göyünç, 1969, s.25, 26). Neticede Yavuz döneminde "*Cemaat-i Kürdân*", Kanunî döneminde ise "*Ümera-i Kürdistan*" ve "*Vilâyet-i Kürdistan*" şeklinde tamamen idari bir sancak

hüviyetine haiz birimler oluşturulmuştur. Hakkâri bölgesi ilk tevcihte geçmese de 1526 tarihli bir sancak tevcih defterinde “İzzeddin Şir” ismiyle “Vilâyet-i Kürdistan Eyaleti” dâhilinde yer almıştır (Kılıç, 2015, s.449, 450).

İmparatorluğun Van havalisindeki hâkimiyeti ise çok sonradan gerçekleşecekti. Öyle ki Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), 1548 yılında İran’a düzenlediği sefer esnasında ele geçirdiği Van’ın idaresini Anadolu defterdârı İskender Paşa’ya bırakmıştır (Kılıç, 1997, s.20) Bu gelişmenin yaşandığı dönemde Hakkâri bölgesi Seyyid Muhammed Bey idaresindeydi. Seyyid Muhammed Bey, Şeref Han’ın ifadesine göre Şah Tahmasp ile Şehzade Mustafa arasında aracılık yaptığı için öldürülmüştür. Yerine imparatorluk taraftarı olarak da bilinen ve kırk yıl bölgede hükümlan olacak yeğeni Zeynel Bey geçmiştir. 1585 yılında Özdemir Oğlu Osman Paşa öncülüğünde Azerbaycan’a sefere giden Osmanlı ordusuna katılan Zeynel Bey, bu savaşta ölmüştür. Böylece oğlu Zekerriya Bey’in Hakkâri beyliğine giden yolu açılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Hakkâri Beyleri kendilerine oldukça yakın bir mıntıkada yer alan Albak (Başkale) bölgesini de kontrollerinde tutmuşlardır. Nitekim buranın idaresi için Zekerriya Bey’in kardeşi İbrahim’i görevlendirdiği anlaşılmaktadır (Şeref Han, 1990, s.118, 119, 121)

İmparatorluk merkezi ile yerel bey ve aşiret reisleri arasında oluşturulan yurtluk-ocaklık ya da hükümet sancakları esaslı idari yapı Tanzimat Fermanı’nın (3 Kasım 1839) ilanına kadar devam etti (Eren, 1979, s.709). Tanzimat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki bu yerel güç odakları için âdeta bir yıkımın habercisi olarak algılandı. Ferman, imparatorluk taşrasında eğitim, hukuk, mali, idari ve askerî yapı başta olmak üzere pek çok alanda yeniliğe ve değişime işaret etmekteydi (Seyitdanlıoğlu, 1992, s.1, 2) fakat Tanzimat’ın asıl önemli amaçlarından biri mali bakımdan merkezî bir kontrolün yakalanmasıydı. Bu kapsamda en ufak gelir kaleminin dahi takibini ve kontrolünü sağlamak amacıyla tedbirler alınmıştı. Her türlü gelirin devlet hazinesinde toplanması ve yine tüm giderin de buradan yapılması bu tedbirlerden biri ve en önemlisiydi (İnalçık, 1993, s.365). Fakat her şey imparatorluk idaresinin öngördüğü veya hesapladığı gibi olmadı. Diyarbakır, Erzurum ve Trabzon gibi Tanzimat esaslarının uygulanmaya çalışıldığı bölgelerde oldukça büyük problemler ortaya çıktı. Yer yer karşı koyuş sesleri yükseldi. Özellikle Diyarbakır ve Erzurum gibi yurtluk-ocaklık sisteminin etkin olduğu bölgelerde, öncülüğünü hak sahibi bey veya reislerin yaptığı isyanlar patlak verdi (Çadırcı, 1997, s.191-196).

Bir yandan Tanzimat’ın öngörülen kazanımları, diğer yandan yereldeki güç odaklarının kayıpları arasındaki çekişme 1845 yılında Van’da büyük bir isyanın ortaya çıkmasına yol açtı (Çadırcı, 1991, s.193). Zanaatkâr, çiftçi ve tüccarının pek çoğu gayrimüslim olan Van’da, fermanla birlikte uygulanacak yeni düzen buradaki bey ve reislerin durumunu, kazanımlarını bozacaktı (Gencer, 2011, s.84). Bu nedenle bölgedeki tımar, zeamet, mukataa ve yurtluk-ocaklık erbabları mali hak kayıplarını ileri sürerek ayaklanmaya başlamışlardır. Tanzimat ilan edildiğinde Hakkâri Beyliği’nin başında Nurullah Bey vardı (Sevgen, 1982, s.137-177) Nurullah Bey’in isyana destek vermesinin ve 1846’da Nesturîler üzerine saldırmasının altında da benzer endişeler vardı (Gencer, 2011, s.85). Giderek tırmanan huzursuzluklar neticesinde uygulamaların maksadı ve sonuçları itibariyle herhangi bir hak kaybına neden olmayacağını ifade etmek için Meclis-i Vâlâ azalarından Kamil Paşa 1845 yılında önce Erzurum’a akabinde ise Van’a gitmiştir (Küçük, 1975, s.230, 231). Fakat onun uğraşı da sonuç itibariyle bölgede sükûneti tesis edemedi. Bu ancak on yıl sonra mümkün olabilecekti.

Van isyanına katılan Nurullah Bey üzerine sevk edilen birliklerle daha fazla savaşamayarak Gevar üzerinden Berdesor kalesine ulaşmıştır. Nurullah Bey, çok geçmeden Nehri Şeyhi Seyyid Tâhâ'ya sığınmıştır. Seyyid Tâhâ'nın arabuluculuğu sayesinde 1849 yılında teslim olmuştur (Sevgen, 1982, s.170). Önce İstanbul'a götürülmüş, akabinde Girit'e sürgün edilmiş ve orada ölmüştür. İsyanın sona ermesi ile teşkil olunan Hakkâri Eyaleti'nin mali yapısının nasıl olacağı meselesi ön plana çıkmıştır. Yenilikçi imparatorluk kadrolarının önünde bölgenin kadim kültürü ve coğrafyasının kazanımlarının ortaya çıkardığı kimi çıkmazlar büyük bir engel gibi durmaktaydı. Bu çıkmaza İran'ın bölgeye yönelik işgal maksatlı eylemleri de eklenmişti (BOA. A.MKT.206/9, T.23.B.1265). Hâliyle bir an evvel idari yapının tesisi gerekmektedir. Öncelikle Erzurum'a bağlı bulunan Van Sancağını da kapsayacak Hakkâri Eyaleti tesis edildi. Çok geçmeden Hakkâri ve Van sancak hüviyetinde bu sefer Kürdistan Eyaletine bağlı hâle getirildi. Nihayet 1856 yılında Hakkâri Sancak olarak Van Eyaleti'ne bağlandı. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yer alan "Eyâlet Defteri"ne göre bu dönemde Hakkâri, Van Eyaletine bağlı bir "hükûmet"dir (TTK. No:9, vr.77/b)² Bölgede idari olarak yaşanan bu hızlı değişim, mali yapıyı da etkilemişti. Nitekim hem "yurtluk-ocaklık" ve hem de "hükûmet sancağı" ifadeleri giderek "topraktan istifade etme, gelir sağlama" manasında birleşti (BOA. HAT.770/36/176, 17.B.1242).

Bölgedeki köylerin bazı kimselere malikâne olarak verildiği ve bu durumun bölgede ciddi bir hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır. Çok geçmeden bu sisteme son verilmiş ve hak sahiplerine malikâne gelirlerinin peşin ödenmesi kararlaştırılmıştır. Böylece bölgede hak sahipleri ile reaya arasındaki araçlara son verilmiştir. Pek çok köy geliri, ortalama bir öngörü üzerinden hesaplanarak müzayede edilmiştir. Öncelikle Nurullah Bey'in 25 köyü dâhil olmak üzere Hakkâri'deki tüm mal varlığı satılarak kendisinin maaşa bağlanması kararı alındı (BOA. A. MKT. MHM. 13-54). Sonradan Hakkâri'nin önde gelen aile ve sülalelerinin elindeki köylere el konuldu. İmparatorluk idaresi buraları toplam 50.905.5 kuruş bedelle ihale etti fakat geride hâlâ yurtluk-ocaklıktan geçinen pek çok eski düzen devamcısı bulunmaktaydı. İşte elde edilen bu meblağın yurtluk-ocaklık sahibi kişilere maaş olarak dağıtılması fikri bu şekilde ortaya çıkmıştır (BOA. A. MKT. D.176/22, T. 11.Ca.1277; BAO. İ. MVL. 284/11195-2, T. 15.Z.1269; BOA. ML. VRD. 1778, T. 3 Za. 1269) Bu mahiyette hazırlanan defterler "Hakkâri Eyâleti'nin havî olduğu kazalarda olan öşür rüsumun vâridâtın cihet-i ihâlesine dair" başlığıyla Maliye Nezaretine gönderilmiştir (BOA. İ. MVL.151/4305, T.16.11.1265) Böylece tahmini bir değer ile eyaletin tüm gelirleri ihale edilmiş ve elde edilen gelir imparatorluk idaresi vesilesiyle ilgililere maaş olarak ödenmeye başlanmıştır. Maaş hakkı kazanmanın en önemli kıstaslarından biri "belge ibrazı"ydı. Yani ellerinde yurtluk-ocaklık sahibi olduklarına dair önceden verilmiş belgesi veya senedi olanlar hemen, olmayanlar ise sıkı bir tetkik neticesinde maaş almaya hak kazanmaktaydılar. Nitekim 25 Ekim 1857 tarihli bir belgede, sayım ve tespit esnasında Hakkâri'de olmadıkları için maaş alamadıklarını ifade edenlere dair malumat yer almaktadır. Çölemerik kazasındaki Görânis, Akvanis ve Sevin köyleri mutasarrıfları olduğunu ifade eden Ömer, İbrahim ve Abdullah Beylerin örneklerinde olduğu üzere bir şekilde tespit aşamasında hak kaybına uğramış kişilerin olduğunu görmekteyiz. Neticede imparatorluk idaresi, üç kişinin başvurularını

²Bu hususta bazı araştırmalarda atf yapılan aynı arşivdeki "Hakkâri, Hükûmet", TTK Kütüphanesi, Yazmalar Kataloğu, No. 35, "Anadolu Vilâyeti Taksimâtı", isimli esere kurum kütüphanesi ve arşivinde yapılan inceleme ve araştırmada tesadüf edilememiştir.

değerlendirmiş ve 8147 kuruş bedelle ihale edilmiş köylerin gelirinden 1265 ve 1266 yılına ait maaşların kendilerine verilmesini uygun bulmuştur (BOA. İ.MVL.381/16699, T.6.Ra.1274).

Önceleri sadece erkek çocukların aldığı bu maaşı 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra kız çocukları da almaya başladı (BOA.A.AMD.85/63, Gencer, 2011, s.92). Gencer, çalışmasında imparatorluk idaresinin bir şekilde önceden hiç çalışmamış, çalışma alışkanlığı olmayan yurtluk-ocaklık sahibi kişileri bir bakıma "maaşa bağımlı" hâle getirerek modernleşme ve merkezleşme eğilimlerinin önündeki en büyük engellerden birini ortadan kaldırdığını ifade etmektedir (2011, s.93).

BOA. EV.d.16257 Numaralı Deftere Göre Hakkâri

İdarî Bakımdan Hakkâri Sancağı

Osmanlı İmparatorluğu 1361 yılına kadar sancak temelli bir taşra idari yapı sistematiğine sahipti. Sonrasında eyalet düzeni tesis edilmeye başlandı (Ortaylı, 2007, s.251, 252) fakat "sancak", Osmanlı mali yapısının esas birimi olarak varlığını devam ettirdi. Sancak merkezli taşra idari yapısı Osmanlı *Klasik Döneminin (1300-1600)* en önemli unsuruydu (Ortaylı, 2018, s.62, 63) Eyaletler ise sancak, kaza, nahiye ve köylerden oluşan çok daha geniş bir coğrafi alanı kapsayan idari birimler olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu özellikle Anadolu'da ele geçirdiği bölgelerin idari sınırları zorunlu olmadıkça değiştirmemiş, eski hâliyle kendi yönetim yapısında dâhil etmiştir (Şahin, 2009, s.97-99). Bu nedenle ilk dönem sancak sınırlarının çok daha eskilere dayanan bir mazileri olduğu pekâlâ söylenebilir. Sancağın merkezi olarak bilinen kazada ikamet eden Sancak Bey'i bu idari birimin başında yer almaktaydı. Tanzimat ile birlikte vilayet, sancak, kaza, nahiye ve karye şeklinde sıralanabilecek yeni bir yönetim birimi oluştu (Ortaylı, 1994, s.283-334). Hakkâri bölgesi de yukarıda ifade edildiği üzere zaman zaman eyalet, sancak ve nahiye olarak bu yeni yapı içerisinde yer almıştır.

İncelediğimiz defterin kapsadığı tarihler dikkate alındığında ilk olarak Hakkâri'nin idari yapısına eğilmek gerekmektedir. Bu vesileyle Hakkâri'nin Tablo l'de de görüldüğü üzere dokuz kazasının olduğunu görmekteyiz. Albak (Çoşkun, Sivridağ, Karaca, Yekeler, Özkılıç, Atik, 2020, s.52), Çölemerik (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.130), Gevar (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.145), Betüşşebab (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.781), Çal ve Tiyari (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.738), Kotur (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.286), Almus (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.53) ve Gelemus (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.268) ile Şemdinan (Çoşkun, Sivridağ, vd. 2020, s.427) şeklinde bu kazaları sıralayabiliriz. Fakat bu kazalardan, özellikle Almus ve Gelemus şeklinde okunabilecek, ikisine ait bilgiler defterde yer almamaktadır. Her ne kadar defterde kaza ve Devlet Arşivleri'nde (BOA. MVL.279/38, T.15.10.1270 (M.11 Temmuz 1854) ise nahiye olarak ifade edilmiş olsa da bu iki idari birimin köy statüsünde oldukları anlaşılmaktadır. Hakkâri merkeze oldukça uzak olan bu iki biriminin idaresinin çok daha kolay bir şekilde yapılabilmesi için Musul'a bağlanmaları uygun görülmüştür. Kaza, nahiye veya köy statüsünde görünmesinin en önemli nedenlerinden biri de kanımızca söz konusu idari değişiklikler olabilir. Nitekim Hakkâri'ye bağlı olmakla birlikte oldukça geniş bir mıntıkada yer almalarından dolayı "kaza" olarak yapılandırılmış olabilirler. Öyle ki 1854 yılında Musul'a bağlı iken Hakkâri'ye bağlandıklarını "İmâdiye Kazâsının Musul'a ve Almus ve Gelemus Karyeleriyle Şemdinan Kazasının Hakkâri Sancağı'na ilhâkı" şeklindeki belgeden anlayabilmekteyiz (BAO. MVL.279/38). Öte yandan aynı yıl Musul Eyaletinin Zibar Kazasına bağlı "Şemdinan Nahiyesi" ile Davudiye Kazası dahilinde bulunan "Almus ve Gelemus"

köylerinin Musul'a ilhak olduklarını görmekteyiz. Bu idari sınır değişikliğinin en önemli nedenlerinden biri belgeden anlaşıldığı kadarıyla “coğrafi özellikler ve iskân yapısıyla” ilgilidir. Nitekim Musul'a bağlı Şemdinan nahiyesinin Hakkâri'den idare edilmesi çok daha kolay olacağı düşünülmektedir. Öte taraftan Almus ve Gelemus köyleri ise Hakkâri'ye “kırk elli saat” uzaklıktadır. Oysa söz konusu köyler Musul'un Davudiye kazasına sadece “iki buçuk saat” mesafededir. Bu nedenle Davudiye kazasına bu köylerin bağlanması çok daha uygun bulunmuştur (BOA. MVL. 279/38). Haliyle önceleri Hakkâri'ye bağlı ve oldukça uzak bir mıntıkada yer almalarından dolayı kaza ve nahiyeye olarak ifade edildiklerini, sonraları ise kendilerine oldukça yakın Musul'un Davudiye Kazasının bulunması ve idari olarak buraya bağlanmalarından dolayı köy statüsü kazandıkları düşünülebilir.

Tablo I: BOA. EV.d.16257 Numaralı defterde Hakkâri Kazaları

Hakkâri Sancağı				
Albak/Alpak Kazası	Kazası	Çölemerik Kazası	Gevar Kazası	Beytüşşebab Kazası
Çal ve Tayyari (Tiyari) Kazası	Kotur Kazası	Almus (Almusun) ve Gelemus (Gelmesun)		Şemdinan Kazası

Hakkâri Sancağı'nın merkez kazasının ise Çölemerik ve Başkale arasında gidip geldiği anlaşılmaktadır. Bu duruma dair belgelerde her ne kadar “askerî şartlar ve zaruretler” dile getirilse de Çölemerik'in sahip olduğu “coğrafi yapı ve koşulların da” merkez kazanın Baş Kale'ye taşınmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Meclis-i Vükelâ kararında da dile getirildiği üzere Çölemerik'e giden iki yol bulunmaktadır. Bunlardan biri dağ, diğeri ise dere yoludur. Dağ yolu “mevsim-i şitâ”da yani kış aylarında kar nedeniyle kapanmaktadır. Dere yolu ise uygun işleme şartlarına sahip değildir. Bu coğrafi engeller nedeniyle merkez kaza ilk olarak Baş Kale'ye alınmıştır fakat özellikle XIX. yüzyıl sonlarına doğru artan Nesturî ve diğer asi grupların çıkardıkları bazı olaylar nedeniyle merkez kazanın Çölemerik'e naklinin uygun olacağı düşünülmüştür. Bu değişiklik aslında bir bakıma bölgedeki demografik yapının da ortaya çıkardığı zorunluk olarak görülebilir. Öyle ki Hakkâri-Van ile imparatorluk merkezi arasında gidip gelen belgelerden anlaşıldığı üzere “asi” grupların cevalân-gâhı Çölemerik havalisidir. O hâlde imparatorluk idaresi bir noktada merkez idareyi Baş Kale'ye taşıyarak ulaşım problemini çözmüşse de güvenlik gibi bir başka çıkmazla karşılaşmıştır. Neticede artan gerginliğe çok daha hızlı ve etkili bir şekilde müdahale etmek amacıyla sancak merkezinin Çölemerik'e taşınması uygun görülmüştür. İlk olarak çok vakit geçirilmeden merkezî ve yerel kaynaklardan istifade edilerek hızlı bir şekilde Çölemerik'te bir Hükûmet Konağı'nın yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kararın doğal bir sonucu olarak var olan yol probleminin çözülmesi için de Nafia Nezâreti ile görüşmeler sağlanmıştır. Nezaretin görevlendirdiği mühendislerin Çölemerik yolunda teftişe başlamaları ise bu değişimin sağlanmasındaki kararlılık ve hızılığın işareti olarak görülebilir (BOA. MV. 22/34, H. 03.11.1304 (M. 24 Temmuz 1887). Defterde sadece kaza veya sancak bazında değil bazı köylere dair bilgilere de rastlanılmaktadır. Nitekim “Çöli, Pıran/Pizan, Allıyan ve Zire/Dize” şeklinde sıralanabilecek köyler bu minvalde örnek olarak verilebilir. Başta bu köyler olmak üzere Hakkâri Sancağı dâhilindeki dönemin tüm köylerine ait teferruatlı bilgileri barındırmaması kaynağımızın büyük bir eksikliği olarak görülebilir fakat esas hazırlanış maksadının daha ziyade mali olması noktasında bakıldığında bu durum biraz daha anlaşılır olabilmektedir. Zira elimizdeki defterin bir bütünün ufak bir parçası olduğu düşüncesindeyiz. Benzer mahiyette öncesi veya sonrasında hazırlanmış pek çok örneğinin

olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan defterin dile getirilen sınırlılığının bugün bilemediğimiz döneminin kimi gereklilikleri dâhilinde oluştuğunu düşünebiliriz. Örneğin Hakkâri'ye bağlı kazalar olarak görülen idari birimlerden “mülhak” olarak bahsedilmesi de dikkat çekicidir. Burada kastedilen kazanın kendisi mi yoksa kaza müdürü mü tam olarak anlaşılammıştır. Sonraki idari yapı ve belgelerdeki itham dikkate alındığında “kaza müdürleri” oldukları anlaşılmaktadır. Yine Tablo II’de görüldüğü üzere kaza müdürlerinin isimleri ve görev tarihlerinin yazılması da bu düşünceyi doğrulamaktadır. O hâlde “mülhak kaza müdürleri” olarak yazılması gerekirken “mülhak kaza müdürlükleri” olarak yazılmıştır (BOA. EV.d.16257, vr.6/a-6/b).

Tablo II: BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterde Hakkâri'nin Mülhak Kaza Müdürlükleri

Mülhak Kaza Müdürlükleri					
Sıra	Kaza	Müdürü	Tarih-i Memuriyeti (Hicri)	Tarih-i Memuriyeti (Milâdi)	Şehr-i
1	Gevar	Hurşid Efendi	13 Kânûn-ı Evvel sene 77	25 Aralık 1861	2300
2	Çölemerik	Ali Bey	25 Eylül sene 77	7 Ekim 1861	1350
3	Beytüşşebab	Hamîd Efendi	25 Eylül sene 77	7 Ekim 1861	1100
4	Çal ve Tayari	Mehmed Ağa	15 Teşrîn-i Sânî sene 77	7 Aralık 1861	1000
5	Kotur	Ahmed Ağa	19 Kanûn-ı Sânî sene 73	31 Ocak 1858	750
6	Şemdinan	Hüseyin Bey	25 Eylül sene 77	7 Ekim 1861	500
Toplam					7000

Bu tespit doğrultusunda Hakkâri'nin mülhak altı kaza müdürü isimleri ve maaşları Tablo II’de gösterilmiştir. Altı kaza müdürünün aylık toplam 7000 kuruşluk maaşlarının bulunduğu söylenebilir. Bunlardan en fazla maaşı 2300 kuruşluk maaş ile Gevar Kazası Müdürü Hurşid Efendi almaktadır. En düşük olanı ise Şemdinan Kazası Müdürü Hüseyin Bey'in 500 kuruşluk maaşdır.

Hakkâri Kaymakamı

“Kaymakamlık” tabirinin geçmişi XVI. yüzyıla dayanmaktadır. (Uzuncarşılı, 1988, s.180-184). XVI. yüzyılda genellikle sadrazamın yerine “vekil” olarak bıraktığı kişiyi ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır. Sonradan özellikle askerî sınıflarda kullanılan bir rütbe olarak ön plana çıkmıştır. Tanzimat ile başlayan yerel idarelerin yeniden şekillenmesi bağlamında her iki anlamının uzağında idari, askerî, mali yönü ön planda olan bir idareci manasını kazanmıştır (Güneş, 2014, s.108-110; Özkaya, 2002, s.84-85). Hakkâri Sancağı'nın da Tanzimat ile yaşanan bu değişimlerde nasibini aldığını ve bazı kaymakamların burada görevlendirildiklerini biliyoruz (Alandağlı, 2020, s.403-437). Bu çalışmaya konu olan defterden elde edilen bilgiye göre Hakkâri Kaymakamı Mehmet Nazım Paşa azledilmiş ve yerine Çıldır eski Kaymakamı Abdullah Paşa'nın atanmıştır. Mehmet Nazım Paşa 04.02.1278 (M.16 Mart 1862) tarihinde Hakkâri kaymakamı olarak göreve başlamıştır (BOA. A.MKT.

MHM.230/62; BOA. A.MKT. UM. 488/67, T.20 Za.1277). Hakkâri'de koyun ve öşr vergisinin toplanması hususundaki gayretine rağmen bölgedeki kimi düzensizliklere göz yumduğu, halktan zorla para aldığı yönündeki suçlamalarla görevinden azledilmiştir (Alandağlı, 2020, s.428). Onun azliyle yerine yukarıda da belirtildiği üzere Abdullah Musib Paşa atanmıştır (BOA. A.MKT. MHM. 283/27, T.27.05.1280; Alandağlı, 2020, s.429). Defterin düzenlendiği dönemde Hakkâri Kaymakamlık makamının çoğu Kapu Kethüdarları maaşına sarf olunan aylık toplam 9300 kuruşluk bir giderinin bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA. EV.d.16257, vr.5/b).

Mali Yapısı

Tanzimat'ın ilanının ilk yıllarında imparatorluk tebaasının hukukî ve mali anlamda eşitliğini işaret etmekteydi. Dönemin temel düşüncesi tebaanın mali olarak eşit, adil bir vergi düzeyine kavuşturulmasıydı. Bunun tesisi ve merkezî vergi sistemini oluşturulması adına ilk olarak "*muhasıllıklar*" kuruldu (Ortaylı, 2007, s.444). Önceleri merkezî birimlerde oluşturulan muhasıllıkların bağlı birimleri çok geçmeden yerelde de görünmeye başladı. Temel maksat merkezdeki veya yereldeki "*mal*"ın tespiti ve vergilendirilmesiydi fakat esas olarak "*mâlik olunan her türlü şey*" olarak tarif edilebilecek "*mal*" kavramı bilindiği üzere çok daha karmaşık ve farklı anlamlara gelmekteydi (Hacak, 2003, s.461-465). Bu nedenle vergiye tabi kişi, sahip olduğu mal, mülkün tespiti bu durumun en önemli ayağını oluşturmaktaydı (Çadırcı, 1991, s.108-110). O hâlde bu maksatla görev alacak memurlar bağımsız olmalıydı. Özellikle taşradaki tüm gelir gider kalemlerinin tespiti ve tedarikinde söz sahibi olan mal memurlarının validen bağımsız çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır (Efe, 2009, s.96). Buna karşın taşra mali vergi düzeni ve kontrolünün ilk esaslı adımları "*temettü*" vergisi ile atıldı. Çünkü tebaanın elindeki tüm mal, mülk ve hayvanlardan elde edilecek vergilerin tespiti için bu sayımlar yapılmaya başlandı (Güran, 2000, s.76-79; Kütükoğlu, 1995, s.395-400). Böylece emlak, arazi ve hayvanata dair geliri esas alan vergi kalemleri ön plana çıktı. Eskiden ödenen örfî vergi miktarlarından hareketli tahmini bir meblağ köy bazında tespit edildi. Bu yapılırken köydeki her ailenin mali durumu göz önüne alındı (Kütükoğlu, 2020, s.313-315). Dolayısıyla Tanzimat ile başlayan ve Osmanlı taşra ve mali idaresine etkileyen en önemli gelişmelerden biri "*mal, nüfus ve emlak*" kâtipliğinin oluşmasıydı.

Mal Baş Kâtibi

Tanzimat ve imparatorluk merkez-taşra idaresi ile mali yönüne etkisi bağlamındaki yukarıdaki izahımız dahilinde Hakkâri özeline bakılabilir. Defterdeki bilgilere göre Hakkâri'de yerel gelir kalemlerinin tespiti ve tayini ile toplanmasından sorumlu olan Mal Başkâtibi Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi en azından defterdeki rakamlar dikkate alındığında 1960 kuruş gibi devrine göre hiç de küçümsenmeyecek bir maaşla bu görevini ifa etmektedir. Mustafa Efendi elbette yukarıda sıralanan iş ve işlemleri tek başına yapmıyordu. Onun aylık 700 kuruş maaşlı Tevfik Efendi isimli bir refiği ile 120 kuruş maaşlı Artin? isimli mal odacısı bulunmaktaydı (BOA. EV.d.16257, 6/a). Daha sonra Hakkâri Tahrirât Baş Kâtipliği ve refikliğine dair bilgiler defterde yer almaktadır. Mekteb-i Maliyede öğrencilere derslerini anlamada yardımcı olan, "*mekteb müzakerecisi*"³ olan Ali Efendi 2000 kuruş aylık görev ifa

³ "Halife-i mekteb" kullanımı hakkında Bk. "Kalfa. Mekteplerde talebinin derslerini müzakere ve okudukları derslerde anlayamadıkları yerleri onlara tekrar eden mekteb müzakerecisidir", <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic9>, (Erişim Tarihi: 22.10.21)

etmektedir. Refikliğini ise önceden Mehmet Efendi akabinde Ali Hâdi Efendi 700 kuruş maaşla ifa etmektedir (BOA. EV.d.16257, 5/b).

Mal Sandığı

Yukarıda da ifade edildiği üzere Tanzimat reformlarının en önemli ayaklarından biri “vergi” idi. Verginin tespiti olduğu kadar yeri ve zamanı geldiğinde elde edilen meblağın nakli de önemliydi. Bu bakımdan paranın toplanması, muhafaza edilmesi ve istendiğinde gerek hazineye ve gerekse de ilgili kişi ya da idareye ulaştırılması elzemdi. İmparatorluk idaresi ilk zamanlarda bu döngüyü sağlayacak sistemi kuramadı. Bu nedenle taşrada vergi olarak toplanan paranın muhafazası ve nakli meselesinde kimi “kumpanya sarrafları” ön plana çıktı. Bir bakıma bu şirket veya kişiler hem sermaye edinmiş oluyorlar hem de istenildiğinde parayı idarenin işaret ettiği yere ulaştırıyorlardı. Dolayısıyla yapmış oldukları aracılık ve verdikleri nakil hizmetleri için de ayrıca belli bir miktar para alıyorlardı fakat Tanzimat ile bu uygulama değişti. Zira Tanzimat, mümkün meritebe aracı olmadan verginin tespiti, tayini ve toplanması ile naklini esas almaktaydı. İşte bu beklentinin bir sonucu olarak hemen hemen her kaza, sancak veya vilayette Mal Sandıkları oluşturuldu. Bu sandıkların tamamı yetki sahalarındaki vergi gelirlerini toplamak ve muhafaza etmekle vazifeliydi. Toplanan paradan bölgelerinin giderlerini öder, kalanını Maliye Nezaretinin buyruğu üzerine gereksinim duyulan yere aktarılırlardı. Oldukça önemli bir görev olarak Sandık Eminliğinin “emin” ve “güvenilir” olması kadar “kefilli” bir kişiye verilmesine özen gösterilirdi (Şener, 1990, s.56).

Dolayısıyla Hakkâri Sandık Emni Ohanis olup aylık 300 akçe maaşa sahiptir. Hiç şüphesiz 1855 yılında bölgede tanınan, bilinen ve kefilli olan bir kişiydi. Hakkâri mal sandığının hesaplamalarına göre Hakkâri merkez ve kazalarının kırtasiye gideri ise aylık 560 kuruştur. Ayrıca değişik birimlerde görevli memurların ikamet etmesi için de bir konağın aylık 452 kuruş karşılığında kiralandığını defterdeki bilgiler ışığında görmekteyiz.

Tapu Kâtipliği

Tanzimat Fermanı’nın arazi hukukuna dair de önemli gelişmeleri tetiklediği bilinmektedir. 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprak artık borca karşılık rehin olarak verilebilecekti. Bu durum ilk başta olmasa da ilerleyen süreçte toprağın satışına giden süreci başlatacaktı (Alandağlı, 2011, s.91-123). Tanzimat’ın vergi politikası toprak ve işleyeni üzerinde de etkili oldu. İmparatorluk idaresi arazi kanunnamesi ile toprağı bizzat işleyen adına kaydederek doğrudan ondan vergi almayı hedeflerdi (Haj, 1997, s.25). Barkan, Arazi Kanunnamesi’ni ortaya çıktığı dönemde de var olan ve imparatorluk dahilinde oldukça yaygın bir uygulama olan “çiftlikler” ile bunun doğal bir sonucu olarak “toprak sahibi” ve “köylü, reaya” arasındaki ilişkiler noktasında kesin hükümler vermediğini, sessiz kaldığını ileri sürmektedir (1980, s.291-350) Keyder ise Barkan’ın düşüncesini, kanunnamenin “küçük toprak sahiplerinin” korunması ve gelişimine değil imparatorluk ve büyük toprak sahiplerinin gelişimine yol açtığı şeklindeki izahıyla savunur (1998, s.10-14)

Kanunname’nin bizler için esas önemli yanı Hakkâri gibi yerel bey veya aşiretlerin etkin olduğu bölgelerde yaratmış olduğu sonuçtur. Gerek Barkan ve gerekse Keyder’in tespit ve yorumları Tanzimat’ın Hakkâri gibi nispeten küçük merkezlerde sıradan köylü, reaya için olumlu anlamda önemli farklılıklar yaratmadığını düşündürür. Bu yorumların aksine bölgedeki aşiret yapısı ve XIX. yüzyıl dünyasının ortaya çıkardığı pek çok

değişkenin Hakkâri'de etkisi altına aldığı muhakkaktır. Zira burada da diğer bölgelerde olduğu gibi kiracı, ortakçı bir hane halkı ortaya çıkar. Fakat bölgedeki aşiret yapısı ve XIX. yüzyıl dünyasının ortaya çıkardığı pek çok değişkenin Hakkâri'de etkisi altına aldığı muhakkaktır. Burada da diğer bölgelerde olduğu gibi kiracı, ortakçı bir hane halkı ortaya çıktı. Haj'in Hakkâri'ye oldukça yakın bir konumda bulunan Irak üzerinde ortaya koymuş olduğu gibi aşiret ya da şeyh aileleri arasında toprağa sahip olma isteği nedeniyle gerginlikler yaşandı (1997, s.24, 25, 38). Özellikle 1858 Arazi Kanunnamesiyle değişen mülkiyet ilişkileri ve hukuku dahilinde Hakkâri'de de tapu katipliğinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Aylık 300 kuruş maaş ile Abdullah Efendi bu görevi ifa etmektedir. Hakkâri'de Abdullah Efendi'nin yanında iki kâtibin de olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki 250 kuruş maaşla görev yapan Mehmet diğeri ise 150 kuruş maaşı bulunan Ahmet Fehmi Efendi'dir (BOA. EV.d.16257, 5/b, 6/a).

Faris Kâtibi

Hakkâri'de her ne kadar ismi belirtilmemiş olsa da kale, garnizon kalelerin bulunduğunu "Fâris Kâtipliği" görevini yürüten Nuri Efendi'ye dair bilgiden öğrenebilmekteyiz. Hakkâri merkezdeki Çölemerik ve Bay Kaleleri başta olmak üzere adı geçen kazalardaki kalelerde görevli "muhafızların" kayıtlarını tutmakla görevli Nuri Efendi'nin maaşı 500 kuruştur. Bu noktada "fâris" veya "fârisân" kelimesinin Osmanlı askeri literatüründe özellikle sınır boylarında "garnizonlarda görev yapan süvari" anlamına geldiğini de belirtmekte fayda vardır (Gezer, 2018, s.75, Dipnot:2). Kelimenin kavramsal ve terimsel anlamlarına dair her iki durum da Hakkâri'nin konumuna uygundur. Yani gerek kale muhafızları ve gerekse sınır garnizonlarında görevli süvariler bakımından Hakkâri'de fârisân sınıfından askerlerin bulunduğu, bununla ilgili bir idare sisteminin kurulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren belirginleşmiş Osmanlı-İran çekişmesi ve bu bağlamda sınır, serhat pozisyonunda yer alması fâris, fârisân askerî yapı dahilinde bir oluşumu zorunlu kılmıştır. XIX. yüzyılda her iki siyasi yönetim arasındaki gerginlik benzer mahiyetteki askerî birliklerin kurulmasını veya devamlılığını tetiklemiş olabilir. Ayrıca Hakkâri coğrafyasının yapısı ve bu yapıdan kaynaklı bazı özellikleri de atlı, mobilize birliklerin varlığını tetiklemiş bir başka önemli etken olarak belirtilebilir.

Kator Karantinahânesi

Anlam itibarıyla "yolcuların gözetim altında tutulması süresi" olarak tarif edilebilecek olan Karantina kelimesi İtalyanca "quarantena" yani "kırk" anlamına gelmektedir. Gelip-giden taifeye dönük ilk karantina uygulaması XIV. yüzyıla kadar geriye gider. Sonrasında hızla Doğu Akdeniz limanlarında tatbik edilmeye başlanmıştır (Sarıyıldız, 2001, s.463-465). Osmanlı tarihinde ise ilk olarak Avusturya ile yapılan Pasarofça Antlaşması (21 Temmuz 1718) ile görünür olur. Doğu'da etkili vebanın kendi ülkelerini taşınmasından çekinen Avusturya, Osmanlı tüccarlarını sıkı bir kontrol ve denetimden sonra kabul etmeyi onaylar. Fakat modern anlamda karantina ancak XIX. yüzyıl hastalığı olarak da literatürdeki yerini almış olan "kolera" salgını sonucu tesis edilebilmiştir. Bu anlamda imparatorlukta ilk karantina uygulaması II. Mahmut (1808-1839) döneminde etkili olan büyük kolera salgınına karşı yapıldı. Onun döneminde 1838 yılında İstanbul'da Karantina meclisleri kuruldu (Sarıyıldız, 1994, s.329-370; Kütükoğlu, 2020, s.245-251). Bu kapsamda ilk olarak Avusturya'dan uzman ve deneyimli doktorlar İstanbul'a getirildi. 1866 yılında İstanbul'da toplanan "Milletlerarası Sağlık Konferansı"nda imparatorluk idaresi Hac yolu güzergâhı ile ticaret ve transit yollar üzerinde karantinahaneler oluşturulmasını kabul etti.

Hakkâri'deki karantinahanenin de bu tarihten sonra kurulmuş olması muhtemeldir. Nitekim Hakkâri Bölgesi Panzac'ın belirlemiş olduğu “veba odak sahası”nda yer almaktaydı (Panzac, 1997, s.43). Defterde Hakkâri ile ilgili olarak eriştiğimiz ilgi çekici yönlerden biri Kotur Kazası'ndaki karantinahandır. Kotur Karantinahanesinde görevli Eski Ruscuk Karantina müdürü olan Edhem Efendi 30 Kasım 1860 tarihinde ölmüştür. Onun ölümünden birkaç yıl sonra Kotur Karantinahanesine müdür olarak Ünye Karantina müdürü İzzet Efendi, 30 Temmuz 1863 tarihinde atanmıştır. İzzet Efendi'nin bu göreve binaen aylık 1000 kuruş aldığı görülmektedir. Karantinahânenin şeklinde ismi belirtilmemiş bir kâtipi bulunmaktadır⁴ (BOA. EV.d.16257, vr.6/b). Ayrıca biri 150 diğer ise 100 kuruş maaşlı iki gardiyanı bulunmaktadır. Önceki kira bedelinin aylık 170 kuruş olduğunu bildiğimiz Kotur'daki Karantinahanenin 25 Ocak 1859 tarihli bir belgede kira bedelinin 250 kuruşa yükseldiğini görmekteyiz. Kaymakam Mehmet Bey'in önemle vurguladığı gibi nedense Karantinahanenin bu kira bedeli aylık olarak ödenmemiştir. Bu nedenle biriken bir kira bedeli bulunmaktadır. Kaymakam biriken kira bedelinin hazineye ödenmesini ve bir daha bu tür gecikmeye mahal vermemesi noktasında ilgili birimleri ikaz etmiştir (BOA. ML. MKT.d. 244, T.16.08.1275, s.6) Aradan geçen birkaç yıllık süre zarfına ne şekilde kirasının ödendiğine dair malumatımızın olmadığı Karantinahanenin sahibinden yirmi bin kuruş bedelle satın alındığını 21 Haziran 1862 tarihli bir belgeden anlayabilmekteyiz. Artık bir kamu binası olan Karantinahanenin tamiri de elzemdir. Bu maksatla da on bin kuruşluk bir gider kalemi hesaplanmıştır. O hâlde Hakkâri'nin Kotur Kazası'ndaki Karantinahanenin satın alınma ve tamiratına toplam otuz bin kuruşluk bir meblağın ayrıldığı anlaşılmaktadır (BOA. MB.İ. 17/128, H.23.12.1278). Bu Karantinahanenin İran cihetine yakın olması ile güneyden gelebilecek “salgın” karşısında etkin rol oynadığı tahmin edilebilir. Bu nedenle gerek Hakkâri Sancağı özelinde ve gerekse de sınırdan gelebilecek salgınların önlenmesinde kilit rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Hakkâri Sancağı'nın İmadiye Kazası'nda 1890 yılında tedirgin edici derecede kolera salgınının başlamıştır. Durumun Van Vilayeti'ne bildirilmesi üzerine bizzat vali emri ile Mösyö Yugaç/Yoac Polus 30 Haziran 1890 tarihinde İmadiye'ye gönderilmiştir (BOA. Y.PRK.SH.3/18, 18 Haziran 1306).

Gayrimüslim Tebaanın Yerel Lideri: Patrik

Defterde Hakkâri bölgesinde bir “Rum Milleti”nin varlığını işaret eden kayıt bulunmaktadır. Nitekim “Rum Milleti Patriği”nin “Çar Simon” olduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Çar, bu görevine karşılık olarak 300 kuruş maaş almaktadır (BOA. EV.d.16257, vr.6/b). Fakat Hakkâri ve havalisinde en azından bölgenin demografik yapısında dair yapılan çalışmalardan anlaşılacağı üzere “Rum Milleti”nin bulunmadığı malumdur. Bu bağlamda konuya dair literatür ile arşiv kaynağının resmettiği durumlar farklılık göstermektedir. Bu farklılığın nedenine dair arayışımız ilk olarak “Çar” kelimesi üzerindeki tetkikle olacaktır. Osmanlıca yazım kurulları gereği “Çar” olarak okunan bu kelimenin elbette “Mar” olması ihtimali yoktu. Fakat bizler Hakkâri bölgesindeki kadim halklardan olarak Nesturîleri ve onların öncü lider ya da bağlı ailesi için ön isim olarak “Mar” kelimesini biliyoruz (Kaplan, 2021, s.30, 75vd.; Korkmaz, 2021, s.58, 79, vd.). Ayrıca dönem olarak oldukça yakın olabilecek Osmanlı arşiv kaynaklarında da “Mar Şimun/Şimon” Nesturî Milleti Reisi olarak geçmektedir (BOA. DH. ŞFR.114/20, fi, 05 Kanûn-ı Evvel 1297) Hatta birçok belgede de “Nesturî Patriği Mar Şimun/Şemon” şeklinde yer almaktadır (BOA. BEO. 2124/159299, T. 10 Temmuz 1319; BOA. BEO. 2854/214012, T. 5 Haziran 1322). Fakat buna rağmen

⁴ BOA. EV.d.16257, vr.6/b'de kâtipin adı doğrudan verilmemiş bunun yerine “İsmi açık olduğu” şeklinde belirtilmiştir.

defterde neden bu şekilde yazıldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Zaman zaman karşılaştığı üzere sehven bu tür bir yazımın olabileceği elimizdeki tek ihtimal olarak görünmektedir. Nitekim Osmanlı arşivinde tesadüf ettiğimiz bir belge, bu durumun kuvvetle muhtemel olabileceğini işaret etmektedir. Belgeye göre Doğu Anadolu'da pek çok ilde etkisi görülmüş Bedirhan Bey'in isyanı sonunda imparatorluk idaresi âdetâ Mar Şimon'u "Nesturîlerden mes'ul" bir memur hüviyetine kavuşturmuştur. Bu meyanda ayrıca 1 Ocak 1850 tarihinde kendisine üç yüz kuruşluk bir maaşın bağlandığını görmekteyiz (BOA, A. MKT. NZD. 2/24, T.16.02.1266). Sadece bu belgedeki "300 kuruşluk" maaş tahsisi meselesi incelediğimiz defterde kastedilen kesimin Rum değil de Nesturî olabileceğine dair düşüncelerimizi desteklemektedir. Nitekim yukarıda işaret edildiği gibi patriğin de maaşı 300 kuruştur. Şayet bu doğru ise o hâlde Rum milleti olarak kastedilen Nesturîler; patriklerinin ise Çar Şimon değil "Mar Şimon" olması gerektiği söylenebilir. Hakkâri'deki millet ve patriğine dönük itamın sehven hatalı yazılmış olduğu söylenebilir.

Askerî Yapı

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ordusunun gerilediği savaş meydanlarındaki sonuçlardan anlaşılabilmekteydi. Bu görüntüyü tersine çevirmek adına bir dizi reform ve düzenlemeye gidilmişti. Askerî reformlarda özellikle I. Mahmut (1730-1755) zamanında görünür bir artış yaşandığı söylenebilir. Nitekim I. Mahmut döneminde pek çok alanda Avrupa'dan uzmanlar getirtilerek ordunun çağın gereklerine göre yeniden düzenlenmesi amaçlanmıştı (Uzuncarşılı, 1988, s.119, 120). Sonrasında III. Selim'in "Nizam-ı Cedid" (Çadırcı, 1972, s.1-13) ve II. Mahmut'un Yeniçerileri kardırarak "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" (Özcan, 1991, s.547-458) ordusunu kurması şeklinde reform zinciri güçlenerek devam etti. Tanzimat döneminde ise bu tür adımlar yerele yansıyacak bir boyuta kavuştu. Nitekim Dar-ı Şura-yı Askerî'de alınan karar gereği eyalet ve sancak merkezlerinde taburların kurulması uygun görüldü. Bu düzenlemenin amacı askerlik çağına girmiş olanların kendi bölgelerindeki birliklere katılarak alacakları eğitim vesilesiyle asker olmalarını sağlamaktı (Çadırcı, 1983, s.92-94). Böylece 1850 yılında her birinde reis, müftü, aza, kâtip ve muhasebecinin yer aldığı beş ordu birimi oluşturuldu. Bunlar Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan şeklinde sıralanabilir. Bu orduların her birinde altı piyade, dört süvari ve bir topçu alayı bulunmaktaydı (Çadırcı, 1972, s.95, 96.) Hakkâri ve çevresi büyük olasılıkla oluşan bu yeni düzende merkezi Sivas'ta olan orduya bağlanmıştı.

Özellikle taşradaki askerî yapılanmaların da bir gereği olarak Hakkâri'de bir süvari ve iki piyade bölüğünden müteşekkil bir tabur askerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu taburda aylık 1200 kuruşluk maaşla bir binbaşı ve 500 kuruşluk maaşla de tabur kâtibi bulunmaktadır (BOA. EV.d.16257, vr.7/a). Tablo III'ten de anlaşıldığı üzere süvari birliğinde toplam 96, piyade birliğinde ise toplam 192 asker bulunmaktadır. Süvari sınıfına mensup askerlerin piyadelere göre daha yüksek maaş aldıkları anlaşılmaktadır. Bir süvari askerine 130 kuruş maaş verilirken, piyadeye ise 80 kuruş verilmesi uygun görülmüştür. Bu askerler ile komutan ve kâtiplere ödenen miktar Tablo III'te açık bir şekilde yer almaktadır. Bu tablodaki verilerden hareketle Hakkâri'deki bir tabur asker için aylık 30.145 akçelik bir harcamanın yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo III: BOA. EV.d.16257 Numaralı defterde Hakkâri'nin Askerî Durumu

Görev/Ünvân		Neferân		Şehr-i			
Binbaşı		1		1200			
Tabur Kâtibi		1		0500			
Toplam		2		1700			
SÜVÂRİ				PİYÂDE			
BÖLÜK-İ SÜVÂRİ				BÖLÜK-İ PİYÂDE			
Aded: 1				Aded: 2			
Maaş (Cem'ân)	Yedîne	Neferân	Ünvân	Maaş (Cem'ân)	Yedîne	Neferân	Ünvân
0400	400	1	Süvâri Yüzbaşısı	0700	350	2	Piyâde Yüzbaşısı
0300	300	1	Bölük Kâtibi	0500	250	2	Bölük Kâtibi
0250	250	1	Mülâzım-ı Evvel	0400	200	2	Mülâzım-ı Evvel
0225	225	1	Mülâzım-ı Sânî	0350	175	2	Mülâzım-ı Sânî
0600	150	4	Çavuşân	0720	090	8	Çavuşân
1.120	140	8	Onbaşı	1.280	080	16	Onbaşıyân
10.400	130	80	Neferân	1.1220	080	160	Neferân
13.295	000	96		15.150	000	192	
Yekûn: 30.145							

Bu verilerden, özellikle XX. yüzyıla yaklaşırken artan Nesturî olaylarının bölgedeki askerî yapı ve dağılımını etkilediği anlaşılmaktadır. Öyle ki 19 Temmuz 1896 tarihli bir belgede görüldüğü üzere Hakkârî merkez kazası Çölemerik'te oldukça az sayıda asker bulunmakta ve bunlar zaman zaman artan huzursuzluklara ve şerir olaylarına müdahale etmekte yetersiz kalmaktadırlar (BOA. DH. TMIK. M.10/52, T. 08.02.1314).

Yurtluk-Ocaklık'tan Maaş Tahsisine Geçiş

Yukarıda kısmen izah edildiği üzere Hakkârî'deki yurtluk-ocaklık sisteminin ortadan kalkması ve yerine elde edilen tüm diri gelir kalemlerinin ihale edilerek maaş verilmesi uygulaması noktasında defterde kabaca üç farklı gurubun bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki; ezelden yurtluk-ocaklı sahibi aile, kişi veya aşiretlere ait ödemeleri içerir. Bu gruba mensup olanlar defterde "Yurtluk-Ocaklık vechiyle olan intikâl itmek ve nesilleri munkarız oldukda hazine mande edilmek şartıyla mahsûs bulunan maâşların miktarı" (BOA. EV.d.16257, vr.7/a) şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla bölgede kökleri çok daha eskilere giden yurtluk-ocaklık sistemi nedeniyle kazanılmış hakları olanlar ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Tablo IV'te yer alan isimlerin birçoğunun Başkale'deki Arvasi Seyyidlerinden oldukları düşünülmektedir. Başkale'nin sancak merkezi olması ile bunların da imparatorluk idaresi nezdinde itibarları artmıştır. (Kaplan, 2021:14.00)

Tablo IV: BOA. EV.d.16257 Numaralı Deftere Göre Hakkârî'de Yurtluk-Ocaklı Sahibi olanların maaşları miktarı (Para ve şer'îye olarak)

İsim	Para	Şeyriyye
Kadı-zâde Molla Taha Efendi mahdûmu Mirza Efendi maâşı	19	35, 5
Diğer mahdûmu Ömer Efendi maâşı	19	35, 5
Emmi-zâdesi Abdullah Efendi maâşı	15	51
İbrahim Ağa mahdûmu Yusuf Efendi maâşı	14	19, 5

Diğer mahdûmu Hacı Ahmed Efendi maâşı	14	19, 5
Diğer mahdûmu Abdülhamid Efendi maâşı	14	19, 5
Diğer mahdûmu Yakûb Efendi maâşı	14	19, 5
Şeyh Nureddin Efendi maâşı		39

Tablo IV'te belirtilen yurtluk-ocaklık sahipleri listesine bakıldığında ilk olarak sayılarının azlığı dikkati çekmektedir. Yani başından beri bu şekilde idare edilen bölgede Tanzimat sonrası düzenlemelerle birlikte sadece üç hane ve bağlı sekiz nefer kaydı oluşmuştur. Bu ailelere toplamda 109 para ve 239 kuruş maaş ödendiği söylenebilir.

Ayrıca, BOA. EV.d.16257 numaralı defterde yer alan ilm ü haberler vesilesiyle bazı aşiretlere mensup kişilerin aldıkları maaşlara ve maaş alanların isimlerine dair bilgilere ulaşılmaktadır. Defterde bu guruba bağlı olanlar "Zikri âtî Aşiret Ağalarıyla saîr kesânın ba- ilm ü haber müteferrik maâşları" şeklinde belirtilmiştir (BOA. EV.d.16257, vr.7/b) Bu bölümde Milal Aşireti başta olmak üzere Hakkâri ve Albak kazalarındaki bazı ulema ve hanedana mensup kişiler kayda alınmıştır. Hitaplardan anlaşıldığı üzere bu gruba dahil olanların daha ziyade imparatorluk idaresinin bölgede etkin bir idari yapı tesis etmek maksadıyla irtibatlı olduğu sosyal, kültürel, politik ve ekonomik sermayeye sahip, nüfuzlu kişiler oldukları söylenebilir.

Tablo V: BOA. EV.d.16257 Numaralı Deftere Göre Hakkâri'de Aşiret Mensubu, Ulema Ya Da Hanedandan Olanların Maaşlarının Miktarı (Para ve şehir-i olarak)

Sıra	İsim	Şehr-i	Açıklama
1	Milal Aşiret Ağası Ömer Ağa maâşı	350	
2	Mazgird Müdür-i esbâk Mehmed Bey maâşı	500	Kayd-ı hayât şartıyla (Kayd-ı hayât zammı ilâve olunmuş)
3	Albak hânedânından Şeref Ağa maâşı	150	
4	Albak Kazâsi Ulemâsından Mehmed Emin Efendi maâşı	150	
5	Kazâ-i mezkûr hânedânından İshak Bey maâşı	350	

Nihayet son olarak hayatları boyunca kendilerine maaş tahsis edilmiş ailelere dair bilgiler defterde yer almaktadır. Çalışma ekinde yer alan bu gurubun ise "Âtîü'z-zik kesânın bâ-kayd-ı hayat ile mahsûs bulunan maâşların mikdarı" şeklinde kaydedildiği görülmektedir (BOA. EV.d.16257, vr.7/b). Kayıttan da anlaşıldığı üzere bu kişilerin maaş hayatları boyunca verilecektir. Yani ölmeleri hâlinde devam etmeyecektir. Defterde bu mahiyette seksen kayıt tespit edilmiştir (BOA. EV.d.16257, vr.7/b-10/b) Bu seksen haneye Tablo VI'da görüldüğü üzere 398 para, 1659 rub' ve 3744, 5 kuruş miktarında maaş verilmektedir. Her bir aileye ödenen maaş miktarı farklılık göstermektedir. Fakat aynı aileye mensup kişilere ile akrabalarına nispeten benzer tutarda maaş verildiği görülmektedir.

Tablo VI: BOA. EV.d.16257 Numaralı deftere Göre Hakkâri'de Kayd-ı Hayat Şartı ile Maaş Alanlar

No	İsim	Para	Rub'	Şeyr-i
Sayfa/Varak:7/b				
1	Şeyh Mehmed Efendi-zâde Şeyh Muhiddin Efendi maâşı	10		148, 5
2	Şeyh Mehmed Efendi mahdûmu Şeyh Nurullah Efendi maâşı	10		153
3	Mehmed Şerif Bey mahdûmu Abdullah Bey maâşı			67, 5

4	Hakkâri ulemâsından Abdullah Efendi maâşı			100
Sayfa/Varak:8/a				
5	Mehmed Ağa mahdûmu Halid maâşı	10		127
6	Şerif Ağa mahdûmu Yusuf Efendi	40		68, 5
7	Şerif Ağa mahdûmu Ömer Efendi maâşı	40		68, 5
8	Hamid? ⁵ /Ömer? Ağa bin Abdullah ⁵ maâşı	35		75
9	İshak Bey bin Server maâşı			237, 5
10	Şeyh Mehmed Efendi maâşı			37, 5
11	Timur bin Abdullah maâşı	30		43, 5
12	Ahmed Ağa bin Mehmed maâşı			100
13	Cafer Bey veled-i Mehmed maâşı			37, 5
14	Müteveffâ Şeyh Mehmed Efendi mahdûmu Abdülhamid Efendi maâşı	17		31, 5
15	Diğer mahdûmu Hüseyin Efendi maâşı	17		31, 5
16	Birâderi Ahmed Efendi maâşı	17		31, 5
17	Keleş veled-i Abdurrahman			37, 5
18	Ömer Sâmi? ⁶ bin Abdullah ⁶ maâşı	50		10
Sayfa/Varak:8/b				
19	Musa bin Süleyman maâşı	10		33, 5
20	Timur Bey veled-i Süleyman maâşı	10		33, 5
21	Müteveffâ Hamid bin Mehmed mahdûmu Ömer Efendi maâşı		55	11
22	Diğer mahdûmu Vahid Efendi maâşı		55	11
23	Piri bin Monla Zekeriya maâşı		50	22, 5
24	Musa bin Süleyman mahdûmu Reşid Bey maâşı		35	44, 5
25	Diğer mahdûmu Tayyar Bey maâşı		35	44, 5
26	Diğer mahdûmu İsmail Bey maâşı		35	44, 5
27	Diğer mahdûmu Es'ad Bey maâşı		35	44, 5
28	Mirza Ağa birâderi Diyar Ağa maâşı		25	167, 5
29	Keleş bin Abdurrahman maâşı		20	16, 5
30	Timur bin Abdullah maâşı		50	10
31	Mehmed bin Seyyid maâşı		20	21, 5
32	Hüseyin bin Cangin ⁷ maâşı		20	21, 5
Sayfa/Varak: 9/a				
33	Fatih birâderi Berber Ağa maâşı		40	45, 5
34	Kasım Ağa-zâde Abdullah Ağa maâşı		40	45, 5
35	Şerif Ağa veled-i Bayezid maâşı		30	11, 5
36	Pürkâr ⁸ Tahir Ağa veled-i Server		30	11, 5
37	Simo veled-i Mehmed maâşı		30	6
38	Hüseyin bin Yusuf maâşı		30	6
39	Müteveffâ Yusuf Bey mahdûmu Hıfzullah maâşı	14		47
40	Diğer mahdûmu Necib Efendi maâşı	14		47
41	Diğer mahdûmu Reşid Efendi maâşı	14		47
42	Molla Abdullah bin Selâm maâşı		5	13, 5

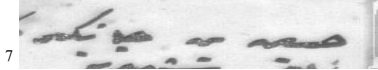
5

İlk isim mürekkep kayması nedeniyle tam olarak okunamamıştır.

6

Katib yazım hatası nedeniyle ikinci isim tam olarak okunamamıştır.

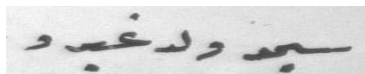

7

8

43	Abdülhamid bin Şerif maâşı		40	20, 5
44	Hasan bin Mehmed Şerif maâşı		40	20, 5
45	Keleş bin Mehmed maâşı	10		18
46	Abdullah Bey-zâde Abdüllatif Ağa maâşı			50
Sayfa/Varak: 9/b				
47	Molla İbrahim veled-i Abdülcelil'in maâşı	10		27
48	Abdurrahman Bey maâşı		50	26
49	Müteveffâ Timur Bey Kerimesi Cevahir/Cevâhir Hanım maâşı		50	26
50	Molla Mehmed bin Abdülbaki maâşı		50	22, 5
51	Abdülgani-zâde Abdülhamid Efendi maâşı		20	16, 5
52	Hasan bin Hacı maâşı		20	66, 5
53	Simo veled-i Gayro ⁹ maâşı		40	8
54	Mes'ud bin Abdullah maâşı		20	11, 5
55	Hızır Bey-zâde Rüstem Bey maâşı	10		154
56	Çölemerik Kazası Ağavatından Beşir Ağa maâşı	10		18
57	Kazâ-i mezkûr Ağavatından ... ¹⁰ Abdullah Bey maâşı	10		18
58	Keleş bin Keleş maâşı			50
59	Ömer Ağa bin Ma'rûf maâşı		53	6, 5
60	Aşra ¹¹ Ağa bin Feyzullah maâşı		53	6, 5
Sayfa/Varak: 10/a				
61	İsa Ağa maâşı		53	6, 5
62	Hasan Efendi maâşı		40	20, 5
63	Berber Efendi maâşı		40	20, 5
64	Hacı Efendi maâşı		40	20, 5
65	Mehmed Efendi maâşı		40	20, 5
66	Mahmud Ağa-zâde Şakir Ağa maâşı		50	10
67	Müteveffâ Ahmed mahdûmu Mehmed Emin maâşı		50	10
68	Diğer mahdûmu Mehmed Efendi maâşı		50	10
69	Diğer mahdûmu Cafer Efendi maâşı		50	10
70	Diğer mahdûmu Hüseyin Efendi maâşı		50	10
71	Diğeri Abdullah Efendi maâşı		50	10
72	Diğeri İbrahim Efendi maâşı		50	10
73	Çöli Karyesi vücûhundan ¹² müteveffâ Mustafa mahdûmu Cileb/Çelebi? ¹³ Maâşı			65, 5
74	Diğer mahdûmu Ali maâşı			65, 5
Sayfa/Varak: 10/b				
75	Gelay/Gulay Bey veled-i Abdullah Bey maâşı	10		14, 5
76	Mes'ud bin Abdullah maâşı		20	11, 5
77	Şemdinan Kazasında Şeyh Hazret-i Taha Efendi Hazretlerinin mahdûmu Abdulla Efendi maâşı			200
78	Müşârün-ileyh Hazretlerinin diğer mahdûmu Alaeddin Efendi maâşı			200
79	Müşârün-ileyh Hazretlerinin Emmi-zâdesi Seyyid Ali Efendi maâşı			200
80	Müşârün-ileyh Hazretlerinin birâder-zâdesi Seyyid Muhiyeddin Efendi maâşı			50

9

10

11

¹² Vücûh: Bir memleketin ileri gelenleri, Devellioğlu, a.g.e., s.1343.

13

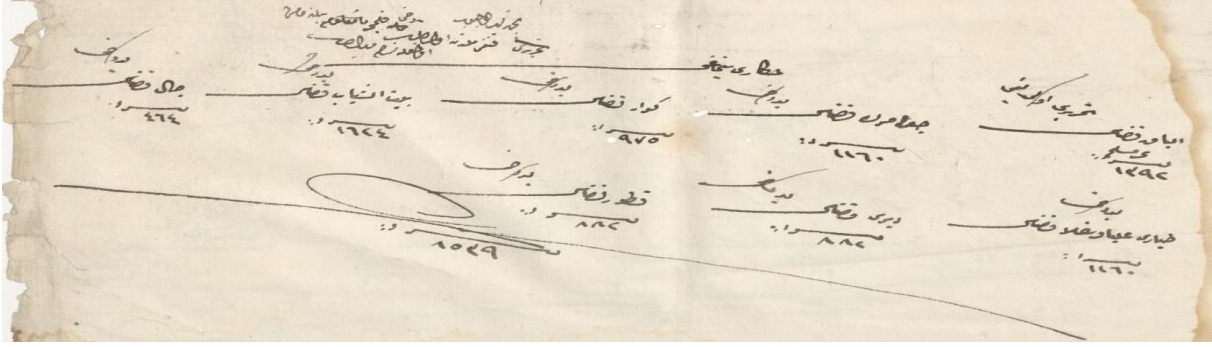
Bu durumda defterdeki bilgiler dahilinde düşünülürken Hakkâri’de geride kalan tebaanın durumu akıllara gelmektedir. Yani defterin kayda alındığı dönemde elbette Hakkâri’de sadece burada ifade edilenler veya ekte belirtilen kişiler yaşamıyordu. Başka şekil ve işgallerle hayatlarını devam ettirenler de muhakkak ki vardı. Bunların tespiti mümkün olmamakla birlikte özellikle Hakkâri’nin 1870 öncesi nüfusunda dair bir parantez açmayı uygun bulmaktayız. Çünkü bölgenin bu döneme ait nüfusuna dair verilen rakamlar nispeten sözel verilere dayanmaktadır. Oysa arşivde bu konuda özellikle reaya, yani gayrimüslim nüfusu hakkında kısıtlı olsa bilgiye erişmek mümkündür. Özellikle icmal olarak verilmiş bilgiler derlendiğinde 1270 (BOA. NFS.d. 3868, H.29.12.1270, s.11) ve 1274 (BOA. NFS.d. 7313, H.29.12.1274) yıllarına ait iki veriyi burada ortaya koymak gerekmektedir.

Tablo VII: BOA. NFS.d.3868, Numaralı Deftere Göre Hakkâri Sancağı Kazaları Nüfusu

BOA. NFS.d.3868, H.29.12.1270 (M. 22 Eylül 1854), s.11			
Hakkâri Sancağı			
Sıra	Kaza adı	Gayrimüslim	Açıklama
1	Elbak Kazası	1392	Tahrîr olmadığı
2	Çölemerik Kazası	1160	Tahrîr olmadığı
3	Gevar Kazası	975	Tahrîr olmadığı
4	Beytüşşebab Kazası	1624	Tahrîr olmadığı
5	Çal Kazası	464	Tahrîr olmadığı
6	Tayari-i Ulyâ ve Süflâ Kazası	1160	Tahrîr olmadığı
7	Deyri/Der ¹⁴ Kazası	882	Tahrîr olmadığı
8	Kotur Kazası	882	Tahrîr olmadığı
Toplam		8539	

BOA. NFS.d.3868, numaralı ve H.29.12.1270 (M. 22 Eylül 1854) tarihli “Anadolu canibinin reaya kayıt icmal defteri”ndeki verilere göre Hakkâri’nin sekiz kazasında toplam 8.539 gayrimüslim neferân kaydı bulunmaktadır. Bölgenin coğrafi şekilleri, reayanın yaşam biçimi ve sayım memurlarına karşı olan tutumu gibi nedenler bir şekilde tahrir yapılmasını engellemiştir. Ancak Tablo VII’de gösterilen söz konusu defterden elde edilen verilere bakıldığında Beytüşşebab, Elbak ve Tayyari (Tiyari) kazalarının reaya nüfusu bakımından oldukça kalabalık, yüksek bir toplama sahip oldukları görülmektedir (BOA. NFS.d.3868, s.6). Bu bilgilerden hareketle Hakkâri bölgesine ait nüfus defterlerinin olmayışını daha ziyade bölgenin coğrafi yapısı, bölge insanın sayıma karşı olumsuz durumu gibi iki olumsuz tabloyla karşılaştığımızı ifade edebiliriz. Burada nefer sayıları belirtilen reayanın milletini bilememekteyiz. Ermeni mi yoksa Nesturî mi olduklarının cevabı kayıta yer almamaktadır. Bu defterde geçen “tahriri? tecdîd-i berât olub kangî milletten oldukları mu’âmele kalemince na-malûm bilinememiş? olmağla şerh verildi” şeklindeki nottan da anlaşıldığı üzere imparatorluk idaresi de bölgedeki reayanın hangi milletten olduğunu bilmemektedir (BOA.3868, s.11).

¹⁴ Deyri/Dêr Başkaleinin kuzeyindeki bir bölge için kullanılan isim. Serelbak olarak da bilinmektedir. (Kaplan, 2021, 14.00)

Hakkâri Sancağı, (BOA.3868, s.11.)

Tesadüf ettiğimiz bir başka belge de ise yaklaşık dört yıl sonra Hakkâri kazalarındaki reayadan tahsil edilecek askerlik vergisine dair bilgilere erişmekteyiz. Bu bilgiler Tablo VIII'de gösterilmektedir.

Tablo VIII: BOA. NFS. d.7313 Numaralı ve H.29.12.1274 (M. 10 Ağustos 1858) Tarihli Deftere Göre Nüfus

Hakkari Sancağı dahilinde kaın zikr-i atı kazalarda mutavattün tebaa-i gayr-i müslimden ikiyüz yetmiş dört senesine mahsûban tahsîl-i lâzım gelen iâne-i askeriyenin mikdârını mübeyyîn sûret defteridir							
Sıra	Kaza	Mikdâr-ı Nüfus	Tesbit? kaidesince askere alınması icâb eden	İleride tahrir-i nüfus icâbına bakılmak üzere bermucib-i karar-ı âlî tenzil bulunan	Toplam	be-her nefer fî	Guruş
1	Albak Kazâsı	1392	8	2	6	5000	30000
2	Çölemerik Kazâsı	1160	6	1,5	4,5		22500
3	Gevar Kazâsı	975	5	1	3,5		18750
4	Beytüşşebab Kazâsı	1624	9	2	6,5		33750
5	Çal Kazâsı	464	3	0,5	2		11250
6	Tayari-i Ulyâ ve Süflâ Kazâsı	1160	6	1,5	4,5		22500
7	Viri/Deyri Kazâsı	882	5	1	3,5		18750
8	Kotur Kazâsı	882	5	1	3,5		18750
Toplam		8539	47	10,5	34	5000	176250
				defterde 11,5 olarak geçmektedir. Farklılığın edeni rub' olarak verilen değerleri itibara almamamızdır.			

Bu çerçevede her ne kadar hangi millet ve dinî inanca sahip olduklarını bilmesek de toplamda 176.250 kuruşluk bir meblağın toplandığını söyleyebiliriz. Hakkâri bölgesinin demografik durumu dikkate alındığında burada bahsedilen gayrimüslimlerin Nesturî olma ihtimalleri de vardır. Ancak Albak, Deyri ve Kotuk kazalarında daha ziyade Ermenilerin bulunduğu düşünülmektedir (Kaplan, 2021, 14.00) Şayet yaklaşımımız doğru ise sonraki dönemlerdeki rakamlar ile kıyaslandığında Nesturî nüfusunda ciddi bir artışın olduğu söylenebilir. Nitekim 2 Kasım 1892 tarihli bir belgede Hakkâri Sancağı dahilinde Nesturî nüfusunun on bin hane olduğu belirtilmektedir (BOA. Y.A.HUS.266/66, T.11.04.1310) Yaklaşık yedi yıl sonrasına ait 2 Kasım 1899 tarihli bir başka belgede ise özellikle İmadiye, Çölemerik ve Gevar havalisini kapsayan sahadaki 140 köyde "zükûr" ve "inâs" dahil toplam yirmi sekiz bin Nesturî'nin bulunduğunu görmekteyiz (BOA. Y.PRK.UM.48/69, 27.6.1317)

Eğitim, İtikâdî ve Sosyo-Kültürel Yönü

Nihayet ele aldığımız defterde son olarak Hakkâri merkez ve kazalarındaki bazı cami, medrese ve tekkelere ait bilgilere yer verildiğini söyleyebiliriz. "Cevâmî' ve Tekkeler Hâdemesi maâşî ve Dervîşân taâmîyeleri" ve "Câmî' ve Tekâyâ ve Medrese Hademeleriyle Mekteb Havâceleri sâliyeleri ve mekteb-i Sıbyânın elbise bahâları" (BOA. EV.d.16257, vr.10/b-11/b) şeklinde başlıklandırılan bölümlerde teker teker kayıtlı olan medrese, tekke ve

zaviyelere dair bilgilere yer verilmiştir. Bu tür kayıtlarda genel olarak cami, medrese veya tekkelerde imam, müderris ve dervişler ile değişik işlerini görmekle mükellef kişilerin ödemeleri yer almaktadır. Kanımızca eldeki kaynağın en önemli eksikliği bu iş ve işlemleri yürütmekle görevli kişilere dair teferruatlı bilgiler barındırmıyor olmasıdır.

Tablo IX: BOA. EV.d.16257 Numaralı Deftere Göre Hakkâri'deki Camii, Medrese, Zaviye ve Tekke İsimleri

Sıra	Tekke, Zaviye, Câmî'
1	Şemdinan Kazâsında Şeyh Taha Efendi Hazretlerinin (Hanegâh-ı/Hân-gâh/kâh-ı) Tekâyâ-i Şerîfesi Câmî'
2	Albak Kazâsına tabî Pirân/Pizan Karyesinde kâin Mütevcaffâ Hüsrev Beyin Vakf Eylediği Câmî' ve Medresesi
3	Çölemerik Kazâsına kâin Meydan Mahallesinde vakî' Câmî'-i Şerîf ve Medrese
4	Çölemerik Kazâsında (Bacir) Ta'cir Mahallesinde Müteveffâ İzzettin Şir Beyin Vakf Eylediği Medresesi
5	Allıyân Karyesinde medfûn Kutbeddin Şeyh İsmail Hazretlerinin Tekke-i Şerîfi
6	Çölemerik Kapusunda/Kuyusunda? Mustafa Beyin Vakf eylediği Câmî'-i Şerîf ve Medresesi
7	Müteveffâ Mustafa Beyin Çölemerik Kazâsında Kasrik Medresesiyle Talabe-i Ulûma Vakfı
8	Müteveffâ Mustafa Bey Vakfından Zire/Dize Karyesinde Âlîyyü'l-Hakkâri Hazretlerinin Câmî'i Şerifi
9	Müteveffâ Haydar Bey Vakf-ı Şerîfinden Hoşab Medresesi
10	Müteveffâ Zeynel Bey Vakfından Hoşab Medresesi
11	Müteveffâ İzzettin Şir Bey Vakfından Vastan Kazasında Kütüb-hâne Hademesiyle Medrese Câizesi ve Talebe-i Ulûm Taâmiyyesi
12	Müteveffâ İbrahim Bey Vakfından Hoşabda Medrese Câizesiyle Talebe-i Ulûm Taâmiyyesi
13	Müteveffâ Haydar Beyin Vakfından Hoşabda Mekteb-i Sıbyân elbise bahâlarıyla Havace ve Mütevellî Câizeleri

Dolayısıyla Tablo X'da görüldüğü üzere "imam, imam-ı evvel ya da sâni, müezzin, müderris, müderris-i evvel veya sâni, mukâyyid, havace, havace-i evvel veya sâni ile türbedâr" gibi farklı meslek erbaplarının ödemeleri ayrı ayrı belirtilmiş olsa da bunların kim olduklarına dair bilgiler yazılmamıştır. Böyle olmasına rağmen medreselerdeki harcamalara dair bilgilerin sistemli bir şekilde verildiğini görmekteyiz. Örneğin medreselerdeki "talebe-i ulûm" için harcanan meblağ da belirtilmiştir. Nihayet son olarak dönemin koşullarında geçeleri belirli bir maksat dâhilinde aydınlık sağlanması için medrese, cami ve tekkelerde gereksinim duyulan "mum, revgân yani yağ" ile bunların kullanımından kaynaklı arızalara ait gider hesaplamaları da yapılmıştır. Hakkâri ve havalisinde bulunan cami ve medreselerin gider kalemleri ve miktarları Tablo X'da açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Tablo X: BOA. EV.d.16257 Numaralı Deftere Göre Hakkâri'deki Camii, Medrese, Zaviye ve Tekke Gider Kalemleri

Sıra	İmam	İmam-i ewel-sânî	İmam-i sâlis	Müezzin	Müderriş	Müderriş-i Evvel-Sânî	Mütevellî	Talebe-i Ulûm	Mum ve Revgân bahâsıyla ta'miri	Türbedâr	Masarîf-i Vakfiyye	Türbe-i Şerîf	Mukayyid	Havâce-i ewel-sânî	Diğer	Toplam
1 ¹⁵	20			5	25										15	65
2 ¹⁶	150			100		1500	200	1650	710							4310
3 ¹⁷	200			100	1100		300	1075	600							3375
4 ¹⁸					1000		136	1000	800							2936
5 ¹⁹									300		260	500				1060
6 ²⁰		300	1050	150	295		200	200	200							2395
7 ²¹					70		60	40	30							200
8 ²²				50					200	150		200				600
9 ²³					300		50	250	175							775
10 ²⁴					150		50	250	150							600
11 ²⁵					1000		1200	1900	1336				900			6336
12 ²⁶					170		20	70	40							300
13 ²⁷							100		400		500			500		1500

¹⁵ Şemdinan Kazâsında Şeyh Taha Efendi Hazretlerinin (Hanegâh-ı/Hân-gâh/kâh-ı) Tekâyâ-i Şerifesi Câmî'

¹⁶ Albak Kazâsına tabî' Pirân/Pizan Karyesinde kâin Mütevcaffâ Hüsrev Beyin Vakf Eylediği Câmî' ve Medrese

¹⁷ Çölemerik Kazâsına kâin Meydan Mahallesi vakî' Câmî'-i Şerîf ve Medrese

¹⁸ Çölemerik Kazâsında Ta'cir Mahallesi Müteveffâ İzzettin Şir Beyin vakf eylediği Medrese

¹⁹ Allıyân Karyesinde medfûn Kutbeddin Şeyh İsmail Hazretlerinin Tekke-i Şerîfi

²⁰ Çölemerik Kapsunda/Kuyusunda? Mustafa Beyin vakf eylediği Câmî'-i Şerîf ve Medrese

²¹ Müteveffâ Mustafa Beyin Çölemerik Kazâsında Kasrik Medresesiyle Talebe-i Ulûma vakfî

²² Müteveffâ Mustafa Bey Vakfından Zire/Dize Karyesinde Âliyyü'l-Hakkâri Hazretlerinin Câmî'i Şerîf

²³ Müteveffâ Haydar Bey Vakf-ı Şerîfinden Hoşab Medresesi

²⁴ Müteveffâ Zeynel Bey Vakfından Hoşab Medresesi

²⁵ Müteveffâ İzzettin Şir Bey Vakfından Vastan Kazasında Kütüb-hâne Hademesiyle Medrese câizesi ve Talebe-i Ulûm Taâmiyyesi

²⁶ Müteveffâ İbrahim Bey Vakfından Hoşabda Medrese Câizesiyle Talebe-i Ulûm Taâmiyyesi

²⁷ Müteveffâ Haydar Beyin Vakfından Hoşabda Mekteb-i Sıbyân elbise bahâları ile havace ve medrese câizeleri

Toplam	370	300	1050	405	4110	1500	2316	6435	4941	150	760	700	900	500	15	24452
--------	-----	-----	------	-----	------	------	------	------	------	-----	-----	-----	-----	-----	----	-------

Tablo X'da bizlere Hakkâri ve havalisindeki medrese, cami, tekke ve zaviyelerdeki harcama kalemleri ile miktarlarına dair bilgiler vermektedir. Bu rakamsal verilerden ilk olarak 24.452 akçe olan giderlerden en çok "talabe-i ulûm"a para harcadığı anlaşılmaktadır. Hemen hemen toplam tutarın 1/4'ü oranında bir meblağ talebeler için ayrılmıştır. Bu gider içerisinde iâşe, ibate ve giyinme giderleri muhtemelen yüksek bir orana sahiptir. Harcama kalemlerinden ikinci yüksek maliyeti "mum, revgân ve tamiriati" oluşturmaktadır. Bu durum nispeten gece havanın kararmasıyla talebinin eğitimi veya cemaatin itikâdi vecibelerinin sağlanabilmesi için elzemdi. Bu nedenle mum ve revgân giderleri toplam harcamanın yaklaşık olarak 1/5'i düzeyinde bir yekûnu bulunmaktadır. Nihayet üçüncü sıraya metrelerdeki eğitimciler olarak ön plana çıkan "müderrisler" gelmektedir. Bunlara ayrılan miktar ise toplam giderin 1/6'sı oranındadır. Bu üç önemli gider kalemi toplam giderin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Zaten böyle olması da gereklidir. Zira her üç gider kalemi bu dinî, idari ve kültürel müessesatin olmazsa olmazlarındandır. Sonraki gider kalemlerinin dağılımı "mütevelli, müderris-i evvel ve sâni, imam-ı sâlis ve mukayyid" şeklinde devam etmektedir.

Gider kalemleri bakımından ele aldığımız harcamaları müessesat bazında da değerlendirmek mümkündür. Örneğin Tablo IX'da belirtilen müessese içerisinde en fazla harcama Müteveffa İzzettin Şir Bey vakfına aittir. Toplam 6336 kuruşluk harcaması bulunan bu vakfın gider pusulası, 1900 akçesi talebeye, 1336 akçesi mum ve revgana, 1200 akçesi mütevelliye, 1000 akçesi müderrise ve son olarak 900 akçesi ise mukayyide olacak şekilde kalemlendirilmiştir. Bu mahiyette ele alındığında İzzettin Şir Bey vakfını, Albak Kazasındaki Pizan köyündeki Müteveffa Hüsrev Bey'in vakfı ile Çölemerik kazasındaki Meydan Medresesi takip etmektedir. Diğer taraftan Şemdinan'daki Şeyh Taha Hazretleri (Hangâh-ı) Tekâyâ-i Şerifi ile Müteveffa Mustafa Bey'in Çölemerik kazasındaki Medresesi vakfının giderleri diğerlerinin oldukça altında bir miktara sahiptir.

Teferruatlı olmamakla birlikte yeri gelmişken yukarıda bahsedilen hayır ve hasenat sahipleri ile eserlere dair de bir parantez açmak gerekmektedir. Bunlardan ilki 1853 yılında öldüğünü bildiğimiz Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Tâhâyı Hekkârî'dir. Şeyh Taha Şemdinan kazasında doğmuş ve genellikle "Hekkârî", "Şemdinânî" ya da "Nehrî" olarak da bilinmektedir. Babası Molla Ahmed'dir. Babasının yanında başladığı tahsilini zamanla Bağdat, Süleymaniye, Kerkük ve Erbil gibi ilim merkezlerinde sürdürmüştür. Sonrasında Nehrî'de kurduğu medrese de ilmini yaydığı pek çok kişinin yetişmesini sağlamıştır (Tan, 2019, s.571; Kaya, 2017, s.20-23).

Orta Çağ'da Vestan olarak bilinen ve geçmişi Urartular'a kadar giden Gevaş, Ermenie Krallığı'nın başkentidir. Gevaş'ın Hişet mahallesinde halk tarafından "İzdişir Camii" olarak bilinen İzzettin Şir Camii bulunmaktadır. Caminin 1357 yılında Melik İzzeddin Şir adına Abdullah Han tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Yakınında Halime Hatun Kümbeti bulunmaktadır (Uluçam, 2002, s, 778). Camiye dair kitabe veya vakfiyenin olmadığı için binanın tam olarak tarihlendirilmesi mümkün olamamıştır. Fakat isminden hareketle Timur'un Anadolu'da faaliyet gösterdiği XIV. yüzyıl sonlarında Van-Hakkâri hâkimi olan Esedüddin Zerrinçeng oğlu İzzeddin Şir (1470-1502) tarafında yapıldığı düşünülmektedir (Top, 1999, s.18, 19).

Başkale/Pizan, (Hüsro) Hüsrev Paşa Medresesi ise bugün Başkale'nin yaklaşık olarak yedi km. güneybatısındaki Ören köyünde bulunmaktadır. Kitabesinden hareketle H.1063 (M.1653) yılında yapıldığı söylenebilir (Uluçam, 2002, s.782). İzzettin Şir Bey'in kardeşi Hüsrev Paşa tarafından yapılmıştır. Kitabesinde “Yüksek bir soya sahip ve düşman kırıcı Hüsrev Aden'deki İrem Bağları gibi bir bina yaptırdı. Tarihi gayip sesinden geldi. Cenabı hak içinde güzel nebatat gibi ilim ve irfan bitirsin” yazmaktadır (Öztürk - S.Direk, <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/van-egitim-yapilarindan-biri-baskale-pizan-husrev-pasa-medresesi20171226124146.pdf>).

Meydan Medresesi ise Hakkâri'nin Biçer Mahallesiinde yer almaktadır. Giriş kapısında bulunan kitabesine göre medrese 1700-1701 yılında yapılmıştır. Ancak Tuncel, medresenin 1472 tarihinde Akkoyunlularca inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyse de (1997, s.205-207) onun bu iddiasını doğrulayacak bir işaret bulunmamaktadır. Medresenin tam olarak kim tarafından yapıldığı da henüz bilinmemektedir. Buna rağmen yapılış yılı esas alındığında dönemin Hakkâri Beyi “İzzettin oğlu İbrahim” tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Öztürk-Top, 2005 s.375).

Melik Esad Camii ve Medresesi de Hakkâri'de bulunmaktadır. Hakkâri'nin Ba'cir (Ba-ger) olarak bilinen bir mahallesi vardır. Okumalarımızca “Ta'cir” şeklinde geçen mahallenin bu mahalle olması muhtemeldir. Bu mahallede ayrıca bir kale yer almaktadır. İşte Melik Esad Camii ve medresesi bu kale yakınında bulunmaktadır. Her iki yapının da XIV. yüzyıl başlarında Hakkâri Beyi olarak bilinen Melik Esat tarafından yapıldığı belirtilmektedir Mustafa Bey, 1784-1825 yılları arasında Hakkâri Emirliği yapmıştır. Onun Hakkâri'de bugün halk arasında “ben-kasır/Bın-kasır” yani kasır, kale altı olarak bilinen Kasır mahallesiinde bir medresesi bulunmaktadır. Bu medrese genel olarak halk arasında Zeynel Bey Medresesi olarak bilinir. Dolayısıyla Mustafa Bey'in bu medreseye bazı gelirlerini vakfettiği düşüncesi hâsıl olmaktadır (Kaplan, 2021, 19:59).

XIV. yüzyılda Anadolu Seferi'yle Timur'un yaratmış olduğu karmaşanın dinmesi sonucunda Karakoyunlu Kara Yusuf Van'dan Tebriz'e kadar uzanan sahada hâkimiyeti yeniden tesis etmişti. Kendisine katılan Şeyh Mahmud isimli aşiret reisine Hoşab nahiyesini bırakmıştır. Burası İran-Van arasındaki ulaşım yolunda önemli bir durak konumundaydı. Böylece Hoşab ve havalisinde uzun süre devam edecek olan ve Şeyh Mahmud'a atfen “Mahmudiler” olarak tabir olunacak aşiretin hâkimiyeti başlamıştır. Mahmudiler buranın hâkimi olduklarının âdeta bir nişanesi olarak H.1052 8M.1642) yılında Hoşab Kalesini inşa etmişlerdir (Uluçam, 1998, s.247). Bu aileden ele aldığımız defterde Haydar, Zeynel ve İbrahim Beyler'in Hoşab'da inşa ettikleri yapılara dair bilgiler yer almaktadır. Dolayısıyla kısaca bu üç bey hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Burada ismi geçen Haydar Bey hakkında bir malumat elde edilememiştir. Nitekim literatürde ismi geçen Mahmudi Beyleri arasında kendisine tesadüf edilememiştir. Diğer taraftan Zeynel Bey'in ise Şir Bey'in oğlu olan ve 1632'de aşiretin başına geçen mi yoksa 1717 yılında halka uyguladığı zulüm nedeniyle görevden alınan İbrahim Bey'den sonra başa geçen Zeynel Bey mi olduğu tam olarak saptanamamıştır. Belirtilen Mahmudi Beylerinden sarıh olarak İbrahim Bey'e dair bilgilere erişilmektedir. Nitekim 1702 yılında aşiretin başına geçen İbrahim Bey, Evliya Çelebi'nin ifadesine göre yüz yirmi aşiret beyine “yolluk ve donluk” veren güçlü ve nüfuzlu bir kişidir. Fakat böyle olmasına rağmen yukarıda da ifade edildiği üzere bölge halkına yapmış olduğu zulüm nedeniyle 1717 yılında görevden alınmıştır (Şen, 2018, s.39-42).

Mustafa Bey ise Hakkâri Beyliğinin XIX. yüzyılda idareciliğini yapmış önemli simalarındandır. 13 Ocak 1821 tarihinde göreve başlayan Mustafa Bey, zaman zaman Van muhafızı Derviş Paşa ile çekişmeler yaşamıştır. Fakat onun döneminde esas olarak Hakkâri havalisinde İran'ın nüfuzunu güçlü ve etkin bir şekilde yaydığını söyleyebiliriz (Gencer, 2015, s.409-431). Mustafa Bey 1784'de Hakkâri Beyi iyi. Fakat 1813 yılında İran'a tabi olmuştur. 1821 yılına kadar onun İran'a bağlılığı devam etmiştir. Dolayısıyla Derviş Paşa ile olan çekişmesi onun İran'dan uzaklaşarak tekrar Osmanlı'ya bağlı olduğu ikinci dönemine rastlar.

Şey Ali Dize-i Camii ve Türbesi, tarihsel olarak XII. yüzyıla kadar geriye gider. Bugün Hakkâri'ye bağlı Üzümcü köyü sınırları dahilindedir (Kaplan, 2021, 19:59).

Ezcümle sadece muhtevastan hareketle akademik bir düzlemde ele aldığımız defterin aslında XIX. yüzyılda giderek artan mali ve idari sisteme dönük evrak silsilesinin bir nüvesi olduğu kanaatindeyiz. Hakkâri Sancağı özelinde benzer muhtevaya sahip farklı fonlardan kaynaklara da erişmek mümkündür. Örneğin *"Hakkâri, Trablusgarp, Bağdad vb. eyaletlere gönderilen mali tahrirât defteri"* isimli ve ilm ü haberlerin oluşturduğu bir tahrirat defterinde Hakkâri Sancağı ve kazalarıyla ilgili benzer mahiyette bilgilere erişebilmekteyiz (BOA. ML. MKT.d.196, s.70, 72, 76, 85, 88, 94, 100). Bunlardan ilki, Hakkâri Sancağı'na ait varidat öşr ve rüsumun ihale edilmesi hakkında bilgiler barındırmaktadır (BOA. ML.MKT.d.196, H.19.02.1270, s.100). Diğer ise Şeyh Mehmet Efendi'nin İmadiyye kazasındaki Bamerne ve Aruka ve Kuşen/Kuşun isimli üç köyünün hasılatını konu edinmektedir (BOA. ML. MKT. d.196, H.19.02.1270, s.94). Bu defterden elde ettiğimiz konulardan biri de imparatorluk idaresinin bölgede nüfus tespitine yönelik uğraşdır. Nitekim bu maksatla Hakkâri nüfus mukayyidi olarak Şerif Efendi'nin bulunduğunu biliyoruz (BOA.ML.MKT.d.196, s.76). Çal ve Tayari kazaları nüfus mukâyidliğine Evliya/Olya Bey ta'yîn ettiğini bu sayede öğrenebilmekteyiz (BOA. ML. MKT.d.196, H.19.02.1270, s.90) Bu hususta nihayet son olarak Hakkârili Nurullah Bey ve onun iki oğluyla ilgili kaydı ele almak gerekmektedir. Nurullah Bey'in İbrahim ve Abdullah isimli oğulları ile ailelerine maaş verildiğini yine bu defterdeki bir ilm ü haber kaydından öğrenmekteyiz (BOA. ML.MKT.d.196, H.19.02.1270, s.88)

SONUÇ

Yer yer ifade edildiği üzere başvuru kaynağımızın iki temel kısıtlılığı vardır. Bunlardan ilki periyodik bir zaman mefhumunun kayıtlarda uygulanmayışdır. Yani kapsadığı süre zarfında bir kurum ya da göreve ait bilgilerin art arda verilmemiş olmasıdır. İkincisi ise bölgede var olan diğer bileşenlere dair bilgileri barındırmıyor olmasıdır. Nitekim özellikle vakıf eserleri veya kaleler örneğinde tesadüf edildiği üzere Hakkâri Sancağının var olan tüm yapılarına yer verilmemiştir. Fakat defterin sahip olduğu bu iki eksikliğine rağmen bölgenin altı yıllık dönemine ait özellikle mali, askerî ve sosyo-kültürel özelliklerine dair önemli bilgiler içerdiği de yadsınamaz. Nitekim bu sayede ilk olarak Hakkâri Sancağını oluşturan kazaların sayısı, özellikle Şemdinan kazası ile Almus ve Gelmus nahiye, köyleri örneğinde temas edildiği üzere Hakkâri ve Musul arasında gidip gelen idari yapıya dair düzenlemeler resmedilmiştir. Bu tür düzenlemeler kanımızca Osmanlı İmparatorluğunun Tanzimat ile birlikte artan merkezileşme sürecinin taşraya yani Hakkâri'ye yansıyan yönüydü. Her ne kadar bu kazalardaki köy sayıları

veya nüfuslarına dair bilgiler vakıf olamıyorsak da müdürleri, bazı kamu görevlileri veya müesseseleri hakkında kısıtlı ama oldukça elzem bilgilere erişebilmekteyiz.

Merkez kaza olarak Çölemerik'te kaymakam olarak sırasıyla Mehmet Nazım Bey ve Abdullah Paşa bulunmuştur. Mal başkâtipliği ile mal sandığı ve tahrirat kâtipliği gibi Tanzimat'ın mali esaslarının merkezine odaklanmış yeni birimler esas fonksiyonlarını Hakkârî'de tesis etmek üzere kurulmuşlardır. Bunları faris kâtipliği ve tapu kâtipliği izlemiştir. Ayrıca o dönem itibarıyla Hakkârî kazalarının müdürleri ve almış oldukları maaşlarına dair de oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. Değişen ve gelişen çevre ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bunlara önlemeye dönük çabalardan biri olarak Kotor'daki Karantinahaneye ait hem idari ve hem de mali, askerî bakımdan bilgilere erişilmiştir.

Tanzimat Dönemi'nin mali ve askerî yapıya dair gerekli kıldığı değişikliklerin izleri çalışma konusu defterde Hakkârî özelinde temas edilmesi gereken ikinci önemli husustur. Nitekim bu zamana kadar yurtluk-ocaklık olarak idare edilen Hakkârî havalisinde mali yapıyı kökten değiştirecek adımlar atılmış ve buna karşı bir tepki oluşmuştur. İmparatorluk idaresi bu çıkmazı âdeta iki ayaklı bir sistemle çözmeye çalışmıştır. Bu bakımdan bir yandan bölgede etkin nüfuz sahibi aile, kişi veya grupların mali kazanımlarını hemen kesmemiş diğer yandan da yeni mali disiplinin gereği olarak araçları ortadan kaldırarak kendisi vergiye ulaşmayı, tespit etmeyi ve dağıtmayı denemiştir. İşte bu anlayışın bir sonucu olarak Hakkârî'de de imparatorluğun diğer bölgelerinde tesadüf ettiğimiz tapu, mal, tahrirat ve nüfus müdürlükleri ve kâtiplikleri oluşturulmuştur.

Tanzimat sonrası dönemde bozulan taşra idari ve askerî yapısını düzeltmeye dönük uğraşlardan biri olarak Zaptiye askerleri ve Hakkârî'deki durumları da çalışmada ortaya konulmuştur. Bir aylık 1200 kuruş maaşlar görevli bir binbaşının başında bulunduğu iki süvari ve bir piyade bölüğünün oluşturduğu tabur Hakkârî'deki tek askerî birliktir. Bu taburda toplam 288 asker bulunmaktadır. Gerek askerî giderler ve gerekse de asker maaşları sonucunda oluşan gider 30.145 kuruş olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişen mali ve idari sistemin en önemli adımlarından biri şüphesiz bölgedeki yurtluk-ocaklık sisteminin değişmesidir. Bu değişim imparatorluk idaresinin bölgedeki vergi düzenlemesine al atıp ihale etmesi ve herkese durumu, kazanımları nispetinde maaş bağlaması şeklinde bir hâl aldı. Bu maaş öncelikle eski kazanımlarından yurtluk-ocaklık sahibi olan kişi, aile veya aşiretlere bağlandı. Akabinde nüfuzlu kişi ve ailelere aynı uygulama yapıldı. Nihayet kayd-ı hayat usulüyle bir şekilde hak sahibi olduklarını ibraz ettikleri belgelerle ispatlayanlar bu haktan yararlanmışlardır. Bu durum her tarafı dağlarla çevrili, ekilebilir arazisi pek fazla olmayan ve zaten kültürel geçmişinde de üretme-vergilendirme alışkanlığı olmayan Hakkârî ve çevresi için oldukça anlaşılabilir. Nihayet Hakkârî ve havalisinin sosyo-kültürel ve itikâdî hayatına eki ettiği anlaşılın Şemdinan kazasında Şeyh Taha Efendi, Albak Kazâsından Mütevvaffâ Hüsrev Bey, Çölemerik Kazâsında Müteveffâ İzzettin Şir Bey ve Mustafa Bey ile Hoşab'da Müteveffa Haydar Bey, Müteveffa Zeynel Bey ve Müteveffâ İbrahim Beylerin inşa ettikleri cami, medrese ve türbeler ile bunların giderlerine dair bilgiler ortaya konulmuştur. Bu müessesatın ağırlıklı olarak talebeler ile mum ve revgân giderleri için ödenen miktarın nispeten çok daha fazla bir yer edindiği toplam 24.387 kuruşluk bir giderinin bulunduğunu bu vesileyle öğrenmiş bulunmaktayız. Tüm bu rakamsal ifadeler ile kamusal alan ve uygulamalara dair veriler Tanzimat sonrası

süreçte başlayarak Cumhuriyetin kuruluşuna kadar seyreden Hakkâri'nin oluşmasının ipuçları olarak da görülebilir.

KAYNAKÇA

I ARŞİV KAYNAKLARI

A- (VGM) Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Arşivi

VGM.582, vr.225/b, H. 961 M.1553-54.

B- (BOA) Başbakanlık Devlet Arşivleri

A.MKT.206/9, (T.23.B.1265).

A.MKT. D.176/22, (T. 11.Ca.1277).

A.MKT. DV.21/50, (T. 04.02.1266).

A.MKT. MHM. 13-54, (T.06.07.1265).

A.MKT. NZD. 2/24, (T.16.02.1266).

A.AMD.85/63, (T.29.12.1274).

A.MKT. MHM. 230/62, (T.04.02.1278); 283/27, (T.27.05.1280).

A.MKT. UM. 488/67, (T.20 Za.1277).

BEO.2124/159299, (T. 10 Temmuz 1319); 2854/214012, (T. 5 Haziran 1322).

C.BLD.15/725, (T.16.01.1285).

C.EV.467/23613, (T.29.04.1270).

DH.ŞFR.114/20, fi, (T.05 Kanûn-ı Evvel 1297).

DH.TMIK. M.10/52, (T. 08.02.1314).

EV.d.16257 (H.17.B.1273-H. 02.C. 1280).

HAT.770/36/176, (T.17.B.1242).

İ. MVL. 151/4305, (T.16.11.1265); 284/11195-2, (T. 15.Z.1269); 381/16699, (T.6.Ra.1274).

MB.İ. 17/128, (H.23.12.1278).

ML.MKT. d.196, (H.19.02.1270); 244, (T.16.08.1275).

ML.VRD. 1778, (T. 3 Za. 1269).

MV.22/34, (H. 03.11.1304).

MVL.279/38, (T.15.10.1270).

NFS.d. 3868, (H.29.12.1270); 7313, (H.29.12.1274).

Y.A.HUS.266/66, (T.11.04.1310).

Y.PRK.SH.3/18, (T. 18 Haziran 1306).

Y.PRK.UM.48/69, (T.27.6.1317).

C- (TKG.KK.) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi

TKG.KK. TTd.37, (Eski No: 62/109).

II ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLERİ

ABADAN, Yavuz (1940). "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 31-58.

AKBAL, Fazıla (1951). "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî 172 Taksim ve Nüfus", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ankara, 617-628.

AKGÜNDÜZ Ahmet (1991). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri, C.III, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

----- (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, *Kanunî Devri Kanunnâmeleri Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, Cilt IV, Kısım I, Fey Yayınları, İstanbul.

- ALADAĞLI, Murat (2011). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Mülk Edinmesi", *Genel Kurmay Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:9, S. 18, Ankara, 91-124.
- (2020). "Hakkâri Kaymakamları (Nisan 1849-Ağustos 1887)", *Cumhuriyet Devrinin Bir serhat Vilayeti Hakkâri Uluslararası Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2019, Hakkâri, Bildirileri (Haz. Selcan Koçaslan), Ankara, 403-437.
- Ayn-ı Ali Efendi (1979). *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Haz. M. Tayyib Gökbilgin), Enderun Yayınları, İstanbul.
- BARKAN Ömer Lütfi (1980). "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 291-375.
- ÇADIRCI Musa (1983). "Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1791-1869)", *Birinci Askeri Tarih Semineri*, Bildiriler II, Ankara, 92-96.
- (1991). *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1994). "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 295-299.
- (1972). "Ankara'da Nizam-ı Cedit Ortasının Teşkili ve Nizam-ı Cedit Askeri Kanunnamesi", *Belleten*, C.36, S.141, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1-13.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat(Eski ve Yeni Harflerle)*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara.
- EFE Ayla (2009). "Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 22, Yaz, 87-113.
- EREN Cevad (1979). "Tanzimat", *İslâm Ansiklopedisi* MEB, Basımevi, C. XI, İstanbul, 709-765.
- GENCER, Fatih (2011). "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20, S.49, 75-96.
- (2015). "19. Yüzyılın Başlarında Hakkari Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, YI, 8, S. XXIII, Eylül, 409-431.
- GEZER Ömer (2018). "Temeşvarlı Osman Ağa - Esir, Tercüman Ve Yazar", *Türkbilig*, 35, 73-88.
- GÖYÜNÇ Nejat (1969). "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXIII, S.23, İstanbul, 23-34.
- (1991). "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 269-277.
- GÜNEŞ Mehmet (2014). *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1841-1871)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik (2000). "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, DİE. Yayınları, Ankara, 73-94.
- HACAK, Hasan (2003). "Mal", *DİA*, C.27, İstanbul, 461-465.
- HAI Samira (1997). *The Making of Iraq 1900-1963 Capital, Power and Ideology*, Albany, State University of New York Press.
- İNALCIK Halil (1993). "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 361-424.
- KAYA, Mehmed Kadafi (2017). Seyyid Taha Nehri (Hakkâri)'nin Hayatı ve Faaliyetleri", (Tez No: 469506) Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- (2020). *Kaynaklarıyla Osmanlı Coğrafyası Yer Adları Sözlüğü*, (Haz. A. Çoşkun, A. Sivridağ, Y. Karaca, N. Yekeler, A. Özkılıç, V. Atik), Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, No:8, İstanbul.
- KAPLAN, Yaşar, (2021). Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII. Yüzyıllar), (Tez No: 669902) Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- KEYDER, Çağlar (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Ed. Ç-Keyder-F.Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, -15.
- KILIÇ, Orhan (1997). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)* Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Acar Matbaası, Ankara.
- (1999). "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 10, Ankara, 119-137.
- (2001). "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, S. I, Elazığ, 257-274.
- (2007). "Ocaklık", *DİA*, C.33, İstanbul, s.317-318.
- (2015). "Osmanlı Belgelerinin Dili ve Işığında Kürdistan Kavramı", *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları araştırma ve Uygulama Merkezi, Dünden Bugüne Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu (Meseleler-Öngörüler-Tedbirler-Teklifler)*, 28-30 Mayıs 2015, Elazığ, 445-460.
- KODAMAN Bayram (1986). *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Engin (2021), 1914-1924 Yılları Arasında Hakkâri'deki Nasturi Olaylarının Sosyo-Politik Analizi, (Tez No: 675708), Doktora Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- KÜÇÜK, Cevdet (1975). *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Tez No: -), Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1995). "Osmanlı Sosyal ve İktisâdî Tarihi Kaynaklarından Temettü defterleri", *Bellekten*, C.LIX, S.225, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 395-412.
- (2020). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MURPHEY Rhoads (1985). *Kanûn-Nâme-i Sultânî Li'Azîz Efendi, Sources of Oriental Languages and Literatures 9, Turkish Sources VIII*, (Ed.Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin), Harvard University.
- ORTAYLI, İlber (1994). "Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I*, (Ed. E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 283-334.
- (2007). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- (2018). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZ, Mehmet (2002). "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress Of Economic And Social History Of Turkey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dubrovnik, 31-54.
- (2006). "Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Malikâne Divânî Sistemi", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, (Ed. Ahmet Yaşar Ocak), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 347-351.
- ÖZCAN, Abdülkadir (1991). *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*, *DİA*, C.III, İstanbul, 457-458.
- ÖZKAYA Yücel (2002). "Kaymakam", *DİA*, C. 25, İstanbul, 84-85.
- ÖZTÜRK, Şahabettin - SUBAŞI-DİREK. "Van Eğitim Yapılarından Biri; Başkale/Pizan Hüsrev Paşa Medresesi", <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/van-egitim-yapilarindan-biri-baskale-pizan-husrevpasamedresesi20171226124146.pdf>, (Erişim Tarihi. 30.10.2021).
- ÖZTÜRK, Şahabettin - TOP, Mehmet (2005). "Hakkâri Meydan Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, 29, Ankara, 373-396.
- PANZAC Daniel (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- SARIYILDIZ, Gülden (2001). "Karantina", *DİA*, C.24, İstanbul, 463-465.
- SARIYILDIZ, Güllten (1994). "Katantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LVIII, S. 222, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 329-376.
- SEVGİN, Nazmi (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Haz. Ş. K. Seferoğlu ve H. K. Türközü), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (1992). "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 3, Ankara, 1-50.
- (1992). *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, (Haz. Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, İlhan (2009). "Sancak", *DİA*, C.36, İstanbul, 97-99.
- ŞEN, Yağmur (2018). Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Mahmudî (Hoşab) Beyliği, (Tez No:532700) Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- ŞENER, Abdüllatif (1990). "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S.II, Ankara, 49-76.
- (1990). Şeref Han Şerefname, (Çev. M. Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul.
- TAN, Zeki (2019). "Tâhâ-yı Hekkârî", *DİA*, C. EK-2, Ankara, 571.
- TOP, Mehmet (1999). "Gevaş İzzettin Şir Cami", *Dünyada Van, Van Valiliği Kültür Sanat Dergisi*, Yıl, 7, S.20, Van, 18-21.
- TORAMAN, Ömer (2010). Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864), (Tez No: 253957), Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- TUNCEL, Metin (1997). "Hakkâri", *DİA*, C.15, 205-207.
- ULUÇAM, Abdüsselâm (1998). "Hoşap Kalesi", *DİA*, C.18, 247-248.
- (2002). "Van ve Çevresindeki Osmanlı Medreseleri ile Eğitim Öğretimdeki Yerleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Bildiriler, C.III, Ksm. II, Ankara, 777-784.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

III İnternet

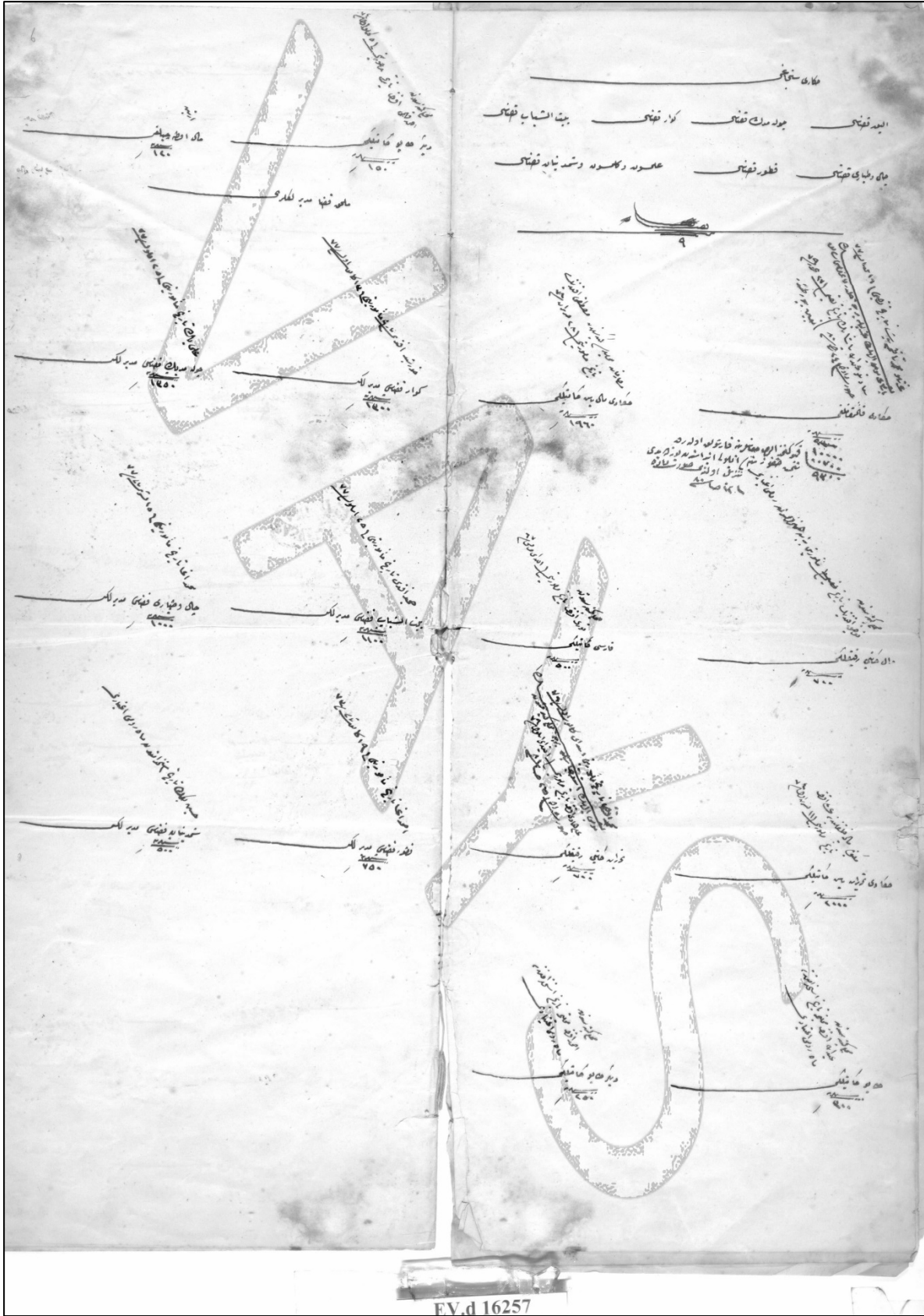
- <http://www.hakkari.gov.tr/il-valilerinin-hakkari-ziyareti> (Erişim Tarihi: 30.10.2021)
- <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/41106, 8-hakkari-ili-merkez-ilcesi-melik-esat-cami-tescil-gunc-pdf?0> (Erişim Tarihi: 30.10.2021)
- <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic9>, (Erişim Tarihi: 22.10.21)

IV Mülakat

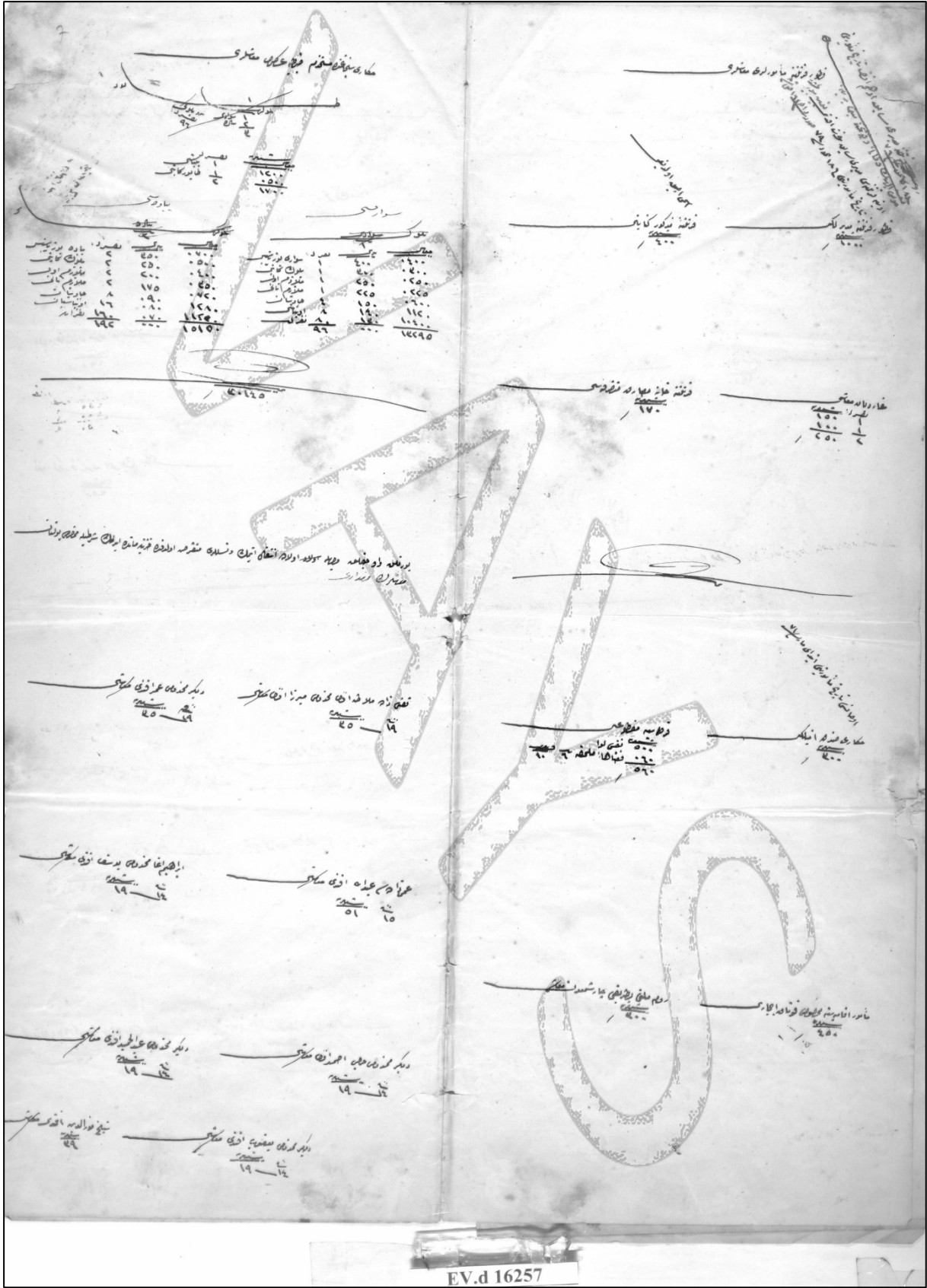
Dr. Araştırma Görevlisi, Hakkâri Üniversitesi, Hakkâri, (29.10.2021, Saat:21.20- 02.11.2021, Saat:14.00).

EKLER

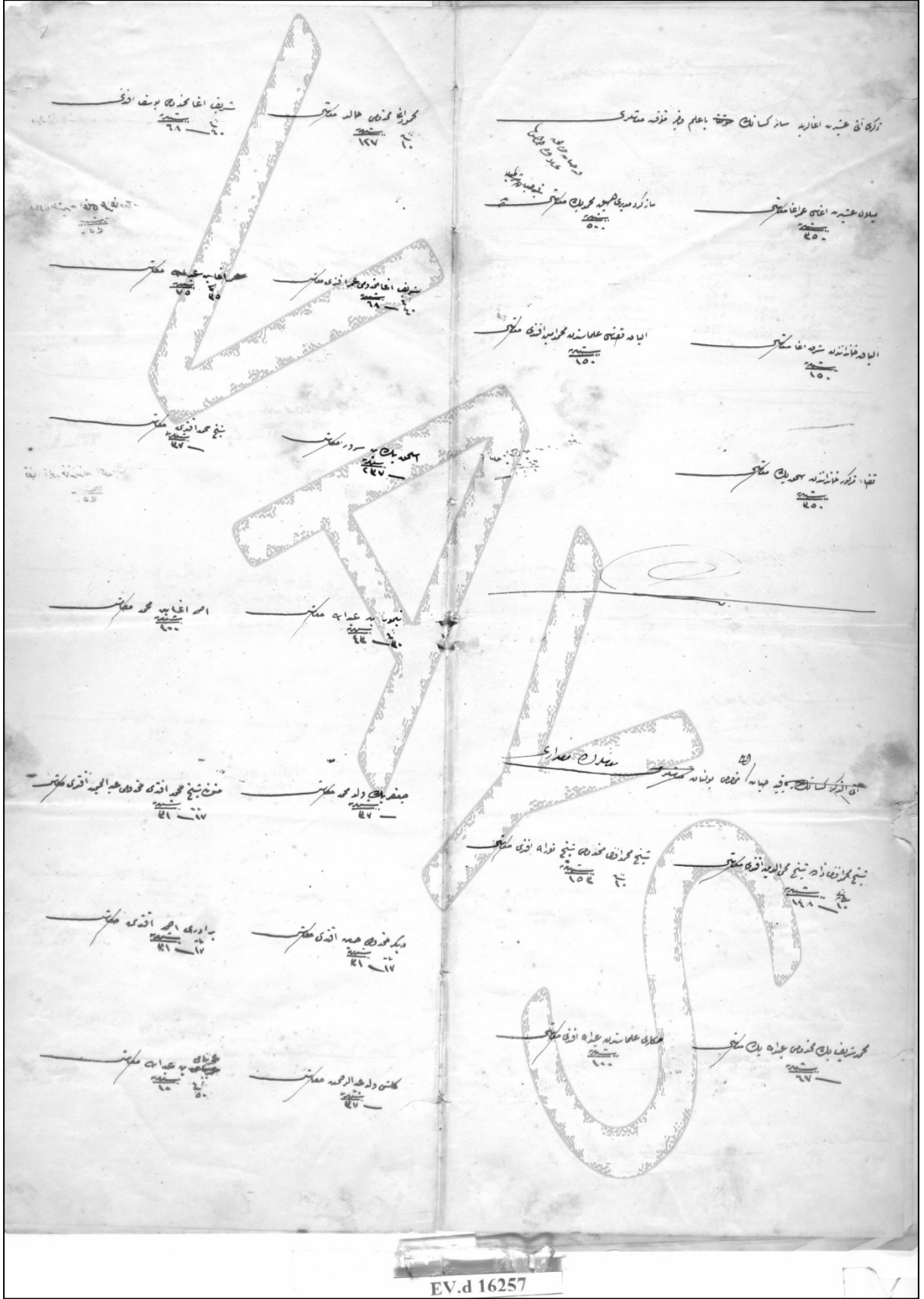
- 1- **BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 5/b-6/a Varakaları**

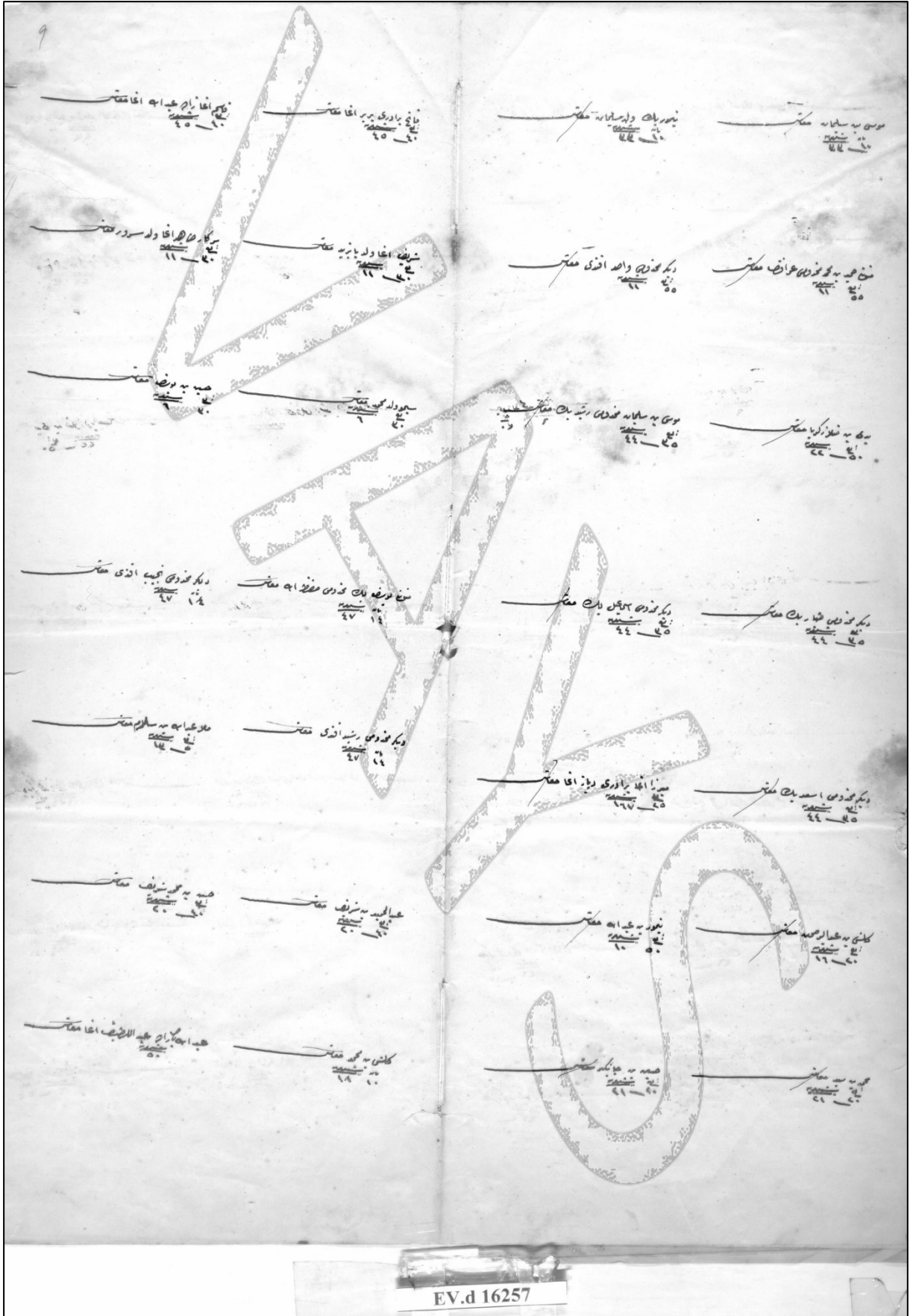
2- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 6/b-7/a Varakaları

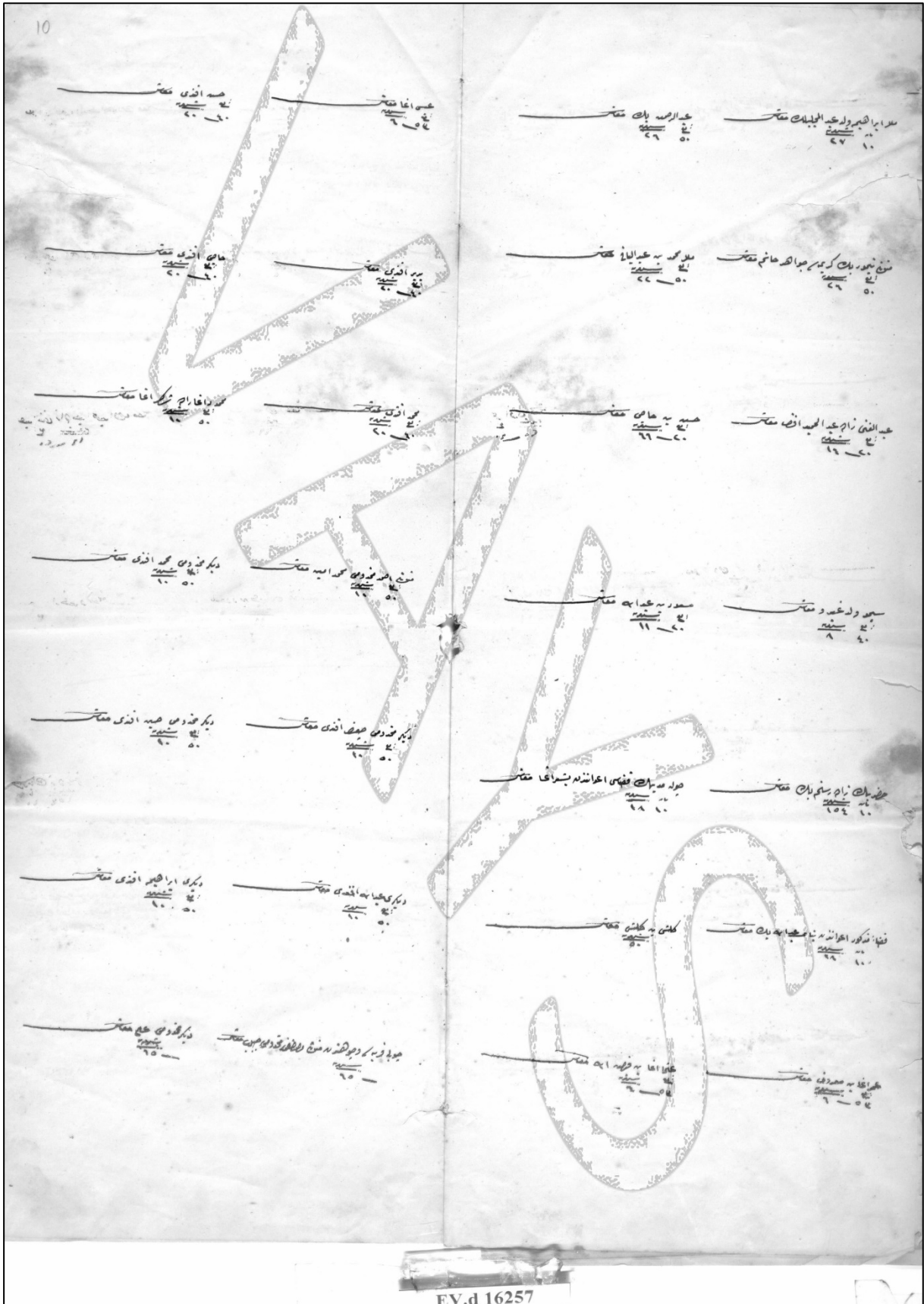
3- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 7/b-8/a Varakaları

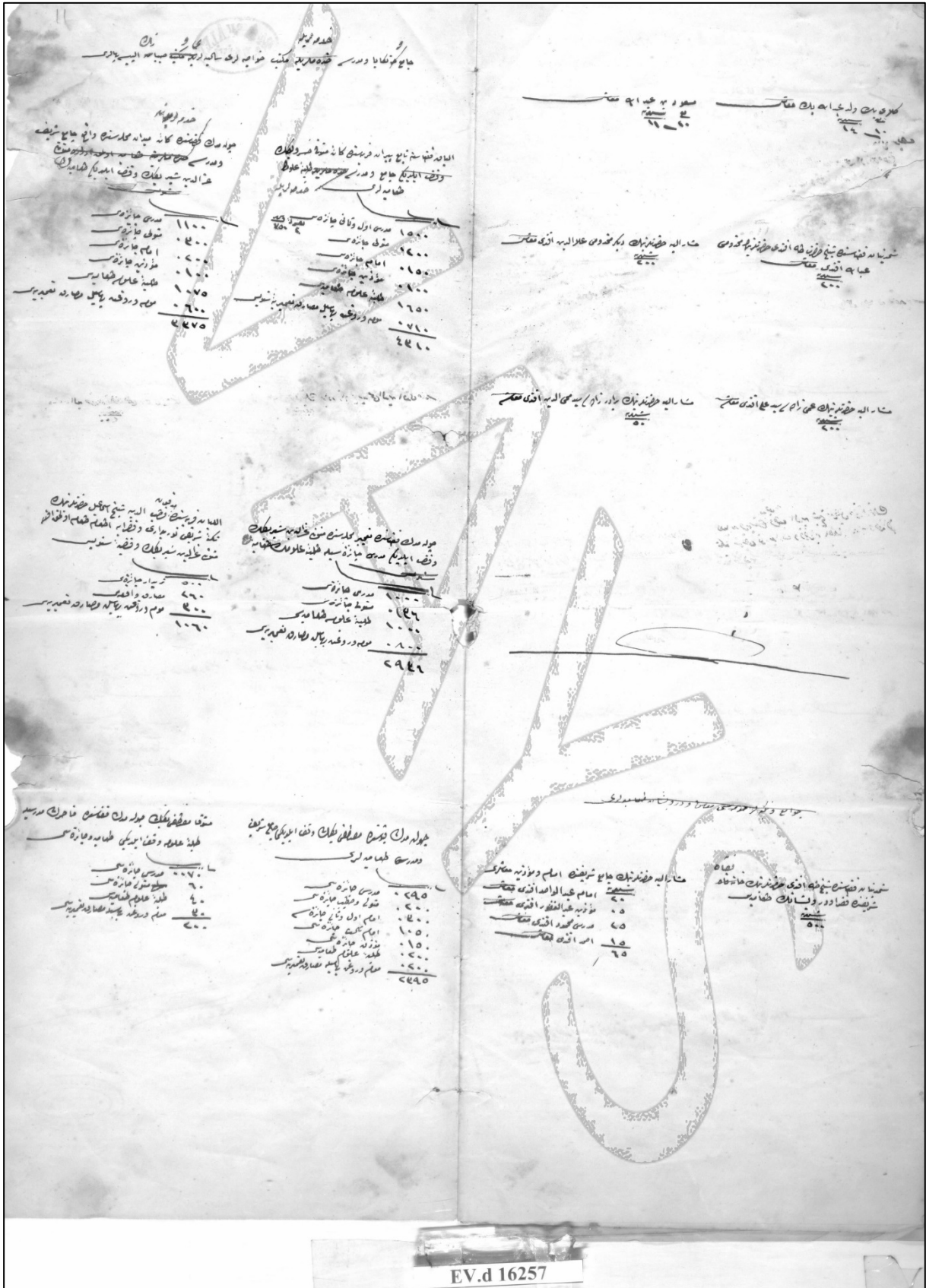
4- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 8/b-9/a Varakaları

5- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 9/b-10/a Varakaları

6- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 10/b-11/a Varakaları

7- BOA. EV.d.16257 Numaralı Defterin 11/b Varakası

